

UNIVERZITA KARLOVA ▪ FILOZOFICKÁ FAKULTA
ÚSTAV LINGVISTIKY A UGROFINISTIKY

DIPLOMOVÁ PRÁCE

JAN KŘIVAN

EXTERNÍ POSESIVITA V ČEŠTINĚ:
V TYPOLOGICKÉ A AREÁLNÍ PERSPEKTIVĚ

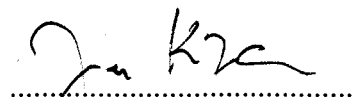
*External Possession in Czech:
in Typological and Areal Perspective*

Vedoucí práce: Doc. PhDr. Zdeněk Starý, CSc.

Praha 2007

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracoval samostatně a že jsem uvedl všechny použité
prameny a literaturu.

V Praze dne 31. srpna 2007

A handwritten signature in black ink, appearing to be 'Jan Krá', written over a horizontal dotted line.

Podpis

ABSTRAKT

Diplomová práce *Externí posesivita v češtině: v typologické a areální perspektivě* analyzuje jazykový jev „externí posesivitu“ na autentickém materiálu českého jazyka. Výsledky analýzy se snaží zařadit do areálně-typologického jazykového kontextu. Za externěposesivní se považují konstrukce, v nichž je sémantický vztah mezi posesorem a posesem vyjádřen zakódováním posesora v jádrovém gramatickém vztahu ke slovesu a navíc v jiné složce, než ve které je obsaženo posesum. Tyto konstrukce jsou v práci probírány a vymezovány oproti jiným jazykovým jevům. Práce zjišťuje, že variabilita sémantických i syntaktických vlastností externěposesivních konstrukcí je v češtině bohatší než v jiných jazycích evropského jazykového areálu. Porovnání s areálně blízkým jazykem, němčinou, naznačilo, že ani německé konstrukce nemusejí být omezeny na živé posesory, jak se dosud v literatuře uvádělo. České externěposesivní konstrukce jsou však rozšířené u větší skupiny neživých posesorů.

ABSTRACT

The diploma thesis *External Possession in Czech: in Typological and Areal Perspective* analyzes the phenomenon of „external possession“ using authentic Czech material. In addition, it tries to describe the outcome of the analysis with respect to the areal-typological language context. A construction is considered an external possession construction if the semantic possessor-possessum relation is expressed by coding the possessor as a core grammatical relation of the verb and in a constituent separate from that which contains the possessum. It has been found that the variability of semantic and syntactic properties of external possession constructions is higher in the Czech than in other languages of the European linguistic area. The comparison between Czech and German suggests that the German constructions also need not be restricted to animate external possessors, as it has been presented so far. Still, Czech external possession constructions have been noted with a broader group of inanimate possessors.

OBSAH

Úvod	6
0.1 Externí posesivita	7
1. Externí posesivita v bohemistické tradici	9
1.0.1 Základní přístupy ke gramatickým kategoriím v bohemistice	9
1.1 Volný dativ v češtině a dativ posesivní	10
1.1.1 Problematika vymezení dativu posesivního do počátku 60. let (Šmilauer, Havránek & Jedlička, Kopečný, Zimek)	10
1.1.2 Obsahový popis českých pádů (Trávníček)	13
1.1.3 Brněnský přístup blízký externí posesivitě (Bauer, Grepl, Karlík)	14
1.1.4 Dativ jako základ „třetí syntaktické roviny“ (Poldauf)	15
1.1.5 Vázanost posesivního dativu (Macháčková)	20
1.1.6 Zainteresovanost dativu jako gramaticky nerozlišitelná kategorie (Piřha, Štěpán, Mluvnice češtiny III)	21
1.1.7 Kognitivistický popis českého dativu (Jandová).....	24
1.2 Netranzitivní akuzativ.....	27
1.2.1 Akuzativ nositele děje (Šmilauer, Mluvnice Češtiny III)	27
1.2.2 Akuzativ vztahový a volný dativ jako dva srovnatelné jevy (Trávníček, Kopečný, Grepl & Bauer)	28
1.3 Další možnosti vyjádření externí posesivity	29
2. Externí posesivita jako jazyková kategorie	30
2.0.1 Různé přístupy k jazykovému významu	30
2.1 Polyfunkční přístup: sémantické mapy	31
2.1.1 Vlastnosti a definice sémantické mapy	33
3. Externí posesivita ve světové lingvistice	35
3.1 Funkčně-typologické hledisko (König, Haspelmath)	35
3.1.1 Posesor jako lokativní fráze, implicitní posesor	35
3.1.2 Vlastnosti externěposesivní konstrukce	36
3.1.3 Typologická variabilita externěposesivních konstrukcí	37
3.1.4 Nezcizitelné vlastnictví	40
3.1.5 Areální ohraničenost jednotlivých typů externěposesivních konstrukcí	41
3.2 „Posesivní specifikace“ jako gramatikalizace (Heine)	42
3.3 Externí posesivita v jazyce, který ji nevyjadřuje	44
3.4 „Extra argumentalita“ (Hole)	46
3.5 Shrnutí přístupů k externí posesivitě	49

4. Analýza externí posesivity v češtině	51
4.0.1 Prameny materiálu a jeho zpracování	51
4.1 Systematika externěposesivních konstrukcí v češtině	52
4.1.1 Typy konstrukcí podle syntaktických vlastností posesa	53
4.1.2 Predikáty v externěposesivní konstrukci	55
4.1.3 Afektovanost jako vlastnost externěposesivní konstrukce	57
4.1.4 Syntaktické vlastnosti externího posesora	58
4.1.5 Sémantické vlastnosti posesora	60
4.1.6 Sémantické vlastnosti posesa	62
4.2 Problematické okruhy externí posesivity.....	63
4.2.1 Prospěchovost, vazebný dativ a externí posesivita	63
4.2.2 Akuzativ u netranzitivních predikátů jako externí posesor	67
4.2.3 Konkurenti externích dativních posesorů: akuzativ, lokativní fráze a interní posesor.....	69
4.2.4 Deiktické vyprazdňování lexikálního významu posesa	71
4.2.5 Funkce reflexivních externích posesorů a kombinatorika dativů	71
4.3 Shrnutí	72
5. Areální perspektiva české externí posesivity	73
5.1 Externěposesivní vlastnosti v evropském jazykovém areálu	73
5.1.1 Dativ a zasaženost jako dva konstitutivní rysy	74
5.1.2 Hierarchie externěposesivních vlastností v evropském areálu	75
5.2 Geografická distribuce dativní externí posesivity v Evropě	76
5.2.1 Externí posesivita v ruštině	76
5.2.2 Externí posesivita v maďarštině	78
5.2.3 Externí posesivita v němčině v porovnání s češtinou	79
5.3. Analýza rozdílů mezi němčinou a češtinou.....	84
5.3.1 Výsledky jazykového dotazníku	85
5.3.2 Shrnutí výsledků	87
5.4. Externí posesivita na sémantické mapě	88
6. Závěr	90
7. Použité příklady z korpusů a Internetu	92
8. Literatura	94
Příloha 1: Jazykový dotazník	98
Příloha 2: Databáze českých externěposesivních konstrukcí (na přiloženém CD)	

ÚVOD

Gramatický popis posesivních vztahů v jazyce patří obecně k velmi komplikovaným. Na jedné straně je nutné termín posesivity vymezit jako takový (lingvistická terminologie s ním pracuje velmi různě), na druhé straně stojí vysoká variabilita jazyků a široká škála prostředků, jimiž je univerzální vztah intuitivně vnímané posesivity vyjadřován.

Terminologicky se v popisech pracuje s termínem posesivita buď jako se zcela specifickým úzkým vztahem mezi vlastníkem (posesorem) a vlastněným předmětem (posesem), nebo jako s širě pojímaným a volnějším vztahem přináležitosti. Musím upozornit, že ačkoliv budu v práci používat termínů posesor a posesum, bude se většinou jednat o vztah přináležitosti, takto je obvykle chápán i v literatuře o posesivitě.

Druhý okruh problémů souvisí s tím, že u posesivity je často obtížné rozhodnout, zda je sémantický rozdíl ještě záležitostí jazyka, nebo zda není jen umělou lingvistovou projekcí do jazyka. Tento fakt může vést k vytváření redundantních kategorií. Zatímco některé přístupy, s cílem vyhnout se této pasti, počítají za součást gramatického popisu pouze to, co je formálně gramaticky rozlišitelné v rámci jednoho jazyka, empiricky pojatý funkcionalistický přístup, s kterým pracuje i tato studie, zajímá, jak je v určitém jazyce vyjádřen jev, jenž je gramaticky vymezen v jiných jazycích. Toto teoretické východisko je podrobněji popsáno v 2. kapitole o sémantických mapách.

Ústředním pojmem této práce je externí posesivita (external possession), syntakticko-sémantický jev, který se posledních patnáct let snaží zmapovat světová typologicky orientovaná lingvistika. V bohemistice však nebyla externí posesivita zatím vymezena: problematika vztahů, které tento jev osvětluje, byla dosud popisována jiným pojmovým aparátem, nejčastěji tzv. dativem posesivním. Ačkoliv se zavádění nové terminologie může zdát zbytečné, považuji dnes za užitečné s externí posesivitou pracovat i na českém materiálu. Slibuji si od toho splnění několika cílů. Ilustrace celého jevu na češtině jednak nabídne bohemistice alternativní vhled do specifického typu syntaktických vztahů, jednak umožní srovnat češtinu s ostatními jazyky (typologicky i areálně), z druhé strany důkladná analýza českého materiálu může pomoci zpřesnit i obohatit samotný popis celého jevu.

Ve své práci nejprve podám krátký úvod do problematiky externí posesivity. V první kapitole se zaměřím na bohemistické gramatiky a monografie, které popisují vztahy týkající se zkoumaného jevu zavedenou terminologií. V druhé kapitole představím metodologii, na níž je postavena práce s externí posesivitou: speciální přístup ke kategorizaci jazykového významu (sémantické mapy). Třetí kapitola se soustředí přímo na lingvistiku zkoumající

externí posesivitu. Jednak v ní ukážu typologickou variabilitu zkoumaného jevu, jednak představím problematické okruhy, které řeší popisy zabývající se externí posesivitou. V čtvrté kapitole provedu rozbor celého jevu v současné češtině na základě dat získaných z Českého národního korpusu i vlastním pozorováním. Pátá kapitola se bude věnovat zařazení jevu do areální a typologické perspektivy.

0.1 EXTERNÍ POSESIVITA

Termín „external possession“ se v lingvistice objevil počátkem devadesátých let v článku Vergnauda a Zubizarettové (podle Hole 2006). Autoři ho použili v mezích teorie řízení a vázání pro obecnější označení jevu „possessor raising“ (vyzdvihnutí posesora). Tento pojem se v generativistické teorii nejprve používal pouze pro označení procesu v některých neindoevropských jazycích, při němž se posesor (vlastník) zabudovaný níže ve struktuře věty ve složce u posesa (vlastněného) posouvá směrem nahoru do jiné samostatné složky. Novější teorie pak tento proces od sedmdesátých let začaly uvádět do souvislosti s tradičně pojímaným dativem posesivním v indoevropských jazycích.

Na této bázi začaly stavět v devadesátých letech funkcionalistické kroslingvisticky orientované přístupy (srov. Haspelmath 1999), které nejčastěji používají souhrnný termín externí posesivita („external possession“); pro určité jevy používají i starší označení „possessor raising“, již ho však nevnímají v jeho generativistickém procesuálním smyslu.

V pracích o externí posesivitě se nejčastěji cituje definice externí posesivity z úvodní studie Paynové a Barshiho (1999) ke konferenčnímu sborníku *External Possession*. Tato definice uvádí podmínky, které musejí splňovat všechny centrální příklady externě-posesivních konstrukcí.

Podle Paynové a Barshiho (1999: 3, vlastní překlad) jsou centrálními příklady externí posesivity „konstrukce, v nichž je sémantický vztah mezi posesorem a posesem vyjádřen zakódováním posesora v jádrovém gramatickém vztahu ke slovesu a navíc v jiné složce, než ve které je obsaženo posesum. [...] Ačkoliv je posesor zakódován jako argument predikátu, není vyžadován argumentovým rámcem slovesa samotného.“ Příklad (1a)¹ je typickým dokladem externí posesivity v češtině:

- (1) ČEŠTINA
a. *Matka myje dítěti vlasy.*
Matka myje dítě:DAT vlasy.

¹ V příkladech zvýrazňuji externí posesory tučně.

- b. *Bolí* *mě* *hlava.*
 Bolí *já:ACC* *hlava.*

Zakódování posesora do „jádrového gramatického vztahu“ podle autorů znamená, že posesor je syntakticky buď subjektem, přímým objektem, nepřímým objektem nebo dativem,² nebo ergativem či absolutivem, a to v závislosti na typu jazyka. Posesor je tedy vyjádřen jako přímý, řízený argument jednoho ze tří základních predikátových typů (netranzitivního, tranzitivního nebo ditranzitivního), přestože není součástí argumentové struktury slovesa. Právě tato skutečnost (kterou si dovoluji označit jako rozpor mezi argumentovou formou a neargumentovou funkcí) činí podle Paynové a Barshiho externěposesivní konstrukce zajímavými.

Uplatnění takové definice na konkrétní jazyky však činí nemalé obtíže. Splnění podmínky nevyžadovaného posesora u českého příkladu (1b) se na rozdíl od dativu v (1a) nejeví jednoznačně. Diplomová práce bude muset mimo jiné najít vhodná řešení, jak takové případy rozhodnout.

² Dativem zde není míněna morfologická kategorie, ale tematická role dativu.

1. EXTERNÍ POSESIVITA V BOHEMISTICKÉ TRADICI

Jak vyplynulo z výše uvedené definice, konstrukce, které jsou předmětem této práce, jsou vymezeny na syntakticko-sémantickém základě. Aby se mi proto podařilo zmapovat celé dosavadní bádání o externí posesivitě na češtině, musím pracovat s popisy trojího charakteru: první skupina zahrnuje popisy pádů a větných struktur v rámci vědeckých gramatik (Trávníček 1951, Havránek & Jedlička 1960, Daneš, Grepl & Hlavsa 1987) a syntaktických monografií (Šmilauer 1947, Kopečný 1958, Bauer & Grepl 1964, Grepl & Karlík 1989, 1998), s tím úzce souvisí druhá skupina autorů, kteří psali speciální studie dotýkající se vlastností dativu, zejména pak tzv. dativu posesivního (Poldauf 1963, Piřha 1971, Macháčková 1992, Janda 1993), poslední, méně početný okruh prací zahrnuje autory, kteří se na češtině zabývali přímo problémy posesivity (Zimek 1960, Štěpán 1985, Piřha 1992).

Za základ současné bohemistické tradice v syntaxi považují monografii Vladimíra Šmilauera (1947), která podává zevrubný popis syntaktických vztahů v jazyce na závislostním základě a zároveň respektuje starší české gramatiky. Z celé řady mluvnic, monografií a studií je také prvním poválečným dílem.

1.0.1 ZÁKLADNÍ PŘÍSTUPY KE GRAMATICKÝM KATEGORIÍM V BOHEMISTICE

Při zkoumání gramatických kategorií se lze v bohemistice setkat s dvojím přístupem: polysémistickým a monosémistickým. První přístup je převládající – kategorie jsou nejprve rozlišeny na základě formálních kritérií (např. dativ, slovesný dativ, předmětový dativ, volný dativ – záleží na stupni formální diferenciaci u autora³) a dále se pak člení podle obsahu: každá kategorie získává různé významy (přesněji smysly), které bývají mezi sebou propojeny, vytvářejí síť vztahů. Způsob propojení významů ovšem v českých mluvnicích zůstává často nespecifikován, uveden bývá pouze jejich seznam. Polysémistickým způsobem postupuje např. Šmilauer.

Někteří autoři vycházející ze strukturalismu (Piřha 1971, 1992, Daneš, Grepl & Hlavsa 1987) však považují rozdíly nevydělitelné na formálním základě za nejazykové, nejsou podle nich součástí jazykového významu. Do popisu gramatiky jazyka u této monosémistické koncepce patří pouze ty jevy, které mohou být od ostatních odlišeny jistými formálními pravidly.⁴

³ Viz rozdíly např. mezi Trávníčkem (1951), Havránkem & Jedličkou (1960) a Jandovou (1993).

⁴ Podrobněji o rozdílech mezi polysémistickou, monosémistickou a homonymistickou kategorizací viz kapitola 2. V rámci oddílu 1.1.6 bude také osvětlena problematika kognitivního obsahu a jazykového významu.

1.1 VOLNÝ DATIV V ČEŠTINĚ A DATIV POSESIVNÍ

Jeden z rysů, který je uveden v definici o externí posesivitě (argumentovost posesora, ačkoliv není vyžadován argumentovým rámcem slovesa samotného), se v tradiční gramatologii pozoruje v češtině u třetího pádu a označuje se jako tzv. „volný dativ“. Neplatí však, že by tento dativ vymezovali všichni autoři. Tato kapitola se bude snažit představit různá pojetí českého volného dativu, zaměřena bude zejména na zařazení podtypu volného dativu, tzv. dativu posesivního, do systému jazyka.

1.1.1 PROBLEMATIKA VYMEZENÍ DATIVU POSESIVNÍHO DO POČÁTKU 60. LET (ŠMILAUER, HAVRÁNEK & JEDLIČKA, KOPEČNÝ, ZIMEK)

Ze čtyř gramatik vydaných po druhé světové válce do roku 1960 pouze Trávníčkova (1951) nerozlišuje volný dativ.⁵ Ostatní tři mluvnické (Šmilauer 1947, Havránek & Jedlička 1960, Kopečný 1958) tento nevazebný dativ vymezují, ale odlišně přistupují k jeho zařazení do systému a k jeho dalšímu dělení.

Šmilauer (1947: 220) mezi volnými dativy rozlišuje dativ prospěchový, zřetelový, dativ sdílnosti a dativ přivlastňovací. Řadí je všechny podle zvyklostí k dativu předmětnému, ale uvádí, že „v podstatě jsou to dativy příslovečné: označují vztahy vzdálenější a nejsou vázány na určitá slovesa.“ U Šmilauerova rozdělení nepozorují náznak hierarchie, která se uplatňuje dnes: totiž že dativ sdílnosti (etický, např. *to vám byla krása*) má pragmatickou povahu, na rozdíl od ostatních volných dativů motivovaných sémanticky (srov. Poldauf 1963, Karlík 2002).

Zaměřím se na Šmilauerovy doklady dativu přivlastňovacího (posesivního), který „vyjadřuje vlastníka předmětu“ (1947: 222). U všech těchto jeho příkladů, excerpovaných z literatury, je totiž možné uvažovat o externí posesivitě. Autor jednotlivé věty rozčleňuje podle typu posesora na části těla, části oděvu a jiná jména. Celá skupina se ukazuje jako značně heterogenní, jejím jednotícím prvkem je široce chápaný vztah posesivity. Šmilauerovy příklady dativu posesivního u částí těla jsem se proto pokusil ještě dále rozčlenit podle jemnějších sémantických vztahů mezi posesorem, posesem a predikátem:

- a) posesor je prožívatelem procesu, který se děje na části těla (*Mráz mi šel po těle, Tetě se zalesknou oči, Toníkovi jehlo jeho ocelové srdce, V mazlavém blátě vám nohy klouzají vpravo i vlevo, Krev se mi pění, Dech se nám zatajil*),

⁵ O Trávníčkovi viz dále: oddíl 1.1.2.

- b) sloveso odjímá posesum od posesora (*Anička holubům uřezala hlavy*),
- c) sloveso nepůsobí na vztah mezi posesorem a posesem, je ale zaměřeno na posesora skrze posesum (*Stařec se díval dívce na ústa*),
- d) sloveso zasahuje posesum, a tím i posesora (*Husa si popálila břicho*),
- e) posesor je recipientem skrze posesum (*Roztomilý synáček poslal mi svou ženu na krk*).

V dalších příkladech se vztahy určují obtížněji (srov. *Zlatý klaničník se mu houpá na vestě*, *Pánům teče do bot*, *Černý pán si musil oběma rukama držet klobouk u částí oděvů* a *Žena mu zemřela ve stáří 36 let*, *Kvočně se pustilo kachně na vodu*. *Hodinky mi jdou velmi přesně*, *Měšťanům právě to pronásledování hnulo svědomí*, *Nekazil ženě a rodičům naději* u zbytkové skupiny jiných jmen). Důvodem je fakt, že se zřetelně oslabuje vztah posesivity, který je u částí těla vnímán nejzřetelněji. Analogie mezi částí těla člověka a jiného organismu je jen v příkladu *Pěkně houbám okrájel nožičky*.

Je otázka, zda některé výše uvedené příklady není možné interpretovat jako dativ prospěchový, zřetelový nebo dokonce jako nepřímý objekt (viz *Roztomilý synáček poslal mi svou ženu na krk*). V příkladu *Nekazil ženě a rodičům naději* je posesivní vztah již velmi široký. Tyto příklady budou jistě patřit do problematického okruhu, budu se je snažit zařadit do výkladu o externí posesivitě v dalších kapitolách.

Jiné řešení nejasných hranic nabízí mluvnické Havránka a Jedličky (1960), v níž není o dativu posesivním ani zmínka. Některé případy (např. *Poškrábal mu tvář*, 1960: 314), které by Šmilauer považoval za posesivní dativ, jsou zahrnuty pod dativem prospěchovým, jiný příklad *Dítě sedí matce na klíně* (1960: 314) jim zase ilustruje dativní předmět, který „může být skoro u všech sloves přechodných (s vazbou akuzativní) a zčásti i u sloves s vazbou genitivní.“ Tento předmět „vyjadřuje zpravidla osobu, které se děj týká, a nazývá se někdy předmětem nepřímým⁶ (druhým) nebo dativem osoby; takový dativ může být i u sloves, která jinak vazbu s předmětem nemají“ (1960: 314).

Problematické je však Havránkovo a Jedličkovo označení referentu *dítěti* v příkladu *Natrhal dítěti jablek* (1960: 314, rovněž 1981: 370) dativem osoby, zatímco *mamince* v příkladu *Děvče natrhalo mamince květiny* (1981⁷: 371) má být široce pojatým volným dativem

⁶ Zdá se, že pod tímto termínem směřují „nepřímý předmět“ v dnešním pojetí s výkladem tohoto pojmu u J. Gebauera (viz dále oddíl 1.1.5). Určité příklady posesivního dativu považují za vazebný dativ, a blíží se tak výkladu Macháčkové (1992).

⁷ Tento příklad v 1. vydání České mluvnické z roku 1960 chybí, objevuje se ale ve 4. vydání, předchozí příklad je v obou mluvnicích.

prospěchovým.⁸ Dativ prospěchový je pojímán jako osoba, „které platí celý obsah věty a dotýká se jejího prospěchu nebo neprospěchu, zájmu anebo která je nositelem toho obsahu“ (1960: 314). Do tohoto typu dativu pak zařazují i takové příklady jako *je mi zima, to jsou mi přátelé*. Lze konstatovat, že problém přechodu tím nebyl vyřešen, pouze se projevil mezi menším počtem kategorií. V jejich pojetí zůstávají dativ předmětný (zahrnující navíc některé případy posesivity) a volný dativ sdílnosti, tři podtypy volného dativu jsou seskupeny do jednoho dativu prospěchového.

Obtížně rozlišitelného kontinua mezi volným a předmětným dativem i mezi volnými dativy prospěchovým, zřetelovým a přivlastňovacím navzájem si všiml také František Kopečný (1958: 210n). Konstatuje, že dativ přivlastňovací je „nesnadné definovat z hlediska větné funkce.“ Nelze jej funkčně ztotožňovat s adnominálním genitivem, předmětem ani s adverbálním určením: „Dá se převést na přívlastek u příslušného substantiva, ale vlastní pojetí přívlastkové ruší slovesná vazba. Některé případy lze chápat předmětově (Anička uřezala *holubům* hlavy, okrájel *houbám* nožičky), ale často bývá vztah ke slovesu opravdu volný: nohy *mu* uklouzly, husa *si* popálila břicho [...]“ (1958: 211).

Kopečný pak dativ posesivní ukazuje v souvislostech s genitivem: podle něj si významové oblasti dativu (zájem a cíl) a genitivu (přináležitost) nejsou daleké – uváděné konkurence dativního (externího) posesora a (interního) posesora v genitivu však výrazněji nehodnotí. Z hlediska diachronního velmi stručně ukazuje na příkladech ze staroslověnštiny, v níž byl zcela běžný adnominální dativ, „jak je vývoj od pojetí ještě zřetelového nebo prospěchového k posesivnímu, vlastně adnominálnímu pozvolný“ (Kopečný 1958: 211). Podobná poznámka o vývoji adnominálního dativu směrem k adverbálnímu se objevuje i u Trávníčka (1951: 1218⁹), k těmto úvahám se ale staví skepticky Piřha (1971).

Kopečného pojetí dativu posesivního komentuje a doplňuje v první české studii o posesivitě Rudolf Zimek (1960). Ten si byl vědom, že do té doby nikdo na češtině nepopsal souvislosti mezi formálními prostředky vyjadřujícími posesivnost.

S posesivitou (používá však termín „posesivnost“) pracuje podobně jako tato práce v širším smyslu (přináležitost). Autor určil jako základní kritérium určení, zda je vztah posesivní, možnost vyjádřit věcný posesivní význam predikačně (např. *moje kniha* > *mám*

⁸ Na rozdíl od Šmilauerovy skladby lze u Havránka a Jedličky konkrétní názvy pro kategorie nalézt pouze v kontextu: i když na straně 314 není zřetelné, jak tento dativ nazývají, pojmenovávají jej na straně 112. Nejednoznačnost formulací vyplývá i z předchozí definice nepřímého dativu.

⁹ „Podle dnešního pojetí patří dativ k slovesu jako předmět (*točí se mi...*), ale původně náležel k substantivu a měl význam přivlastňovací: *točí se mi hlava* = ...*má hlava*; *byl mi otcem* = *mým otcem*; *jde mi o život* = *o můj život*; *ubýlo mi starostí* = *mých starostí*; *uřál Malchovi ucho* = ...*Malchovo ucho*; *lidé nám chodí po louce* = *chodí po naší louce*; *darovanému koni na hlavu* = *na hlavu darovaného koně*; *pomátly se mu smysly* = *jeho smysly*; ap.“

knihu oproti nemožnosti podobného vyjádření u spojení *můj příchod* nebo *pláč dítěte*). Mezi prostředky vyjadřující posesivnost, uvádí i dativ. Zimek rovněž uvádí citaci Kopečného textu o dativní a genitivní konkurenci a navazuje na ni:

Dodali bychom: v obou případech jde o posesivní vztah, jenže u dativu se dosud cítí převažující předmětový význam cílový nebo zřetelový, protože tu je ještě dosti těsné sepětí se slovesem (*osušit komu slzy*), kdežto u genitivu je už spojení se slovesem likvidováno, genitiv je determinací pouze k substantivu, tedy má povahu jasně atributivní: *slzy koho*, čí. Všimněme si, že *slzy lidí* je uzavřené syntagma, kdežto *slzy lidem* není syntagma úplné. Dativ tady funguje jaksi na dvě strany, ke slovesu i k substantivu.

(Zimek 1960: 149)

Zimek dále uvádí dvě důležité poznámky: jednak srovnává český dativ posesivní s podobnými vyjádřeními v ruštině (odpovídá ruskému *u nego*), zároveň cituje osobní poznámku Ivana Poldaufa (viz oddíl 1.1.4) o možnosti „chápat posesivně také vztah mezi dativním a akuzativním předmětem sloves dávání a brání: *dal mu knihu – on (pak) měl knihu, vzal mu knihu – on (pak) neměl knihu*“ (Zimek 1960: 149). Podle Zimka je *dáti* vlastně kauzativem k *míti*, a tak je v pozadí jakýsi posesivní vztah. Posesivnost se tu vyjadřuje sémanticko-syntakticky (sémanticky míní Zimek lexikálně). Výše uvedený Poldaufův široký koncept se naplno projevil až v jeho studii o třetí syntaktické rovině (Poldauf 1963).

1.1.2 OBSAHOVÝ POPIS ČESKÝCH PÁDŮ (TRÁVNÍČEK)

František Trávníček (1951) vystavěl svůj systém bezpředložkových pádů především na sémantickém základě: uvádí jednotlivé pády podle toho, na které slovní druhy jsou navázány, dále je už člení podle obsahového hlediska. Rozlišuje tak u slovesa dativ cílový, vztahový, zájmový, odlukový a obsahový, aniž určuje jejich vázanost nebo volnost. Podobné obsahové členění přebírá také Kopečný, ten však ještě rozlišuje podle formálních hledisek volný, přímý a nepřímý dativ.

Příklady s možným externím posesorem jsou zahrnuty pod Trávníčkovým „vztahovým dativem“, který je popsán pomocí tří skupin příkladů. Dativ vztahový jednak „[v]yjadřuje, že se děj na někoho nebo na něco vztahuje bez odstínu zaměřenosti, který je při významu cílovém“ (1951: 1217). Jako příklady uvádí mj. *zdá se mi, že; stýská se mi po domově; chce se mi spát; spalo se mi dobře; rozbřeslo se mi (v hlavě); napadlo mi něco; udělalo se mi nevolno*. Dále uvádí Trávníček vztahový dativ u sloves, jejichž věcný význam obsahuje vztah mezi dvěma věcmi: *přisuzovati komu, patřiti komu, čemu*.

Nakonec je uvedena nespecifikovaná skupina příkladů, kandidátů externí posesivity, slovy „Osobitý je dativ v takovýchto případech.“ Následuje prostý výčet: „*točí se mi hlava*;

dělají se mi mžitky před očima; svítí se mu, planou mu oči; trne mi noha; ubylo, přibylo mi starostí; Petr uťal Malchovi ucho; jde, běží mi o život; useknouti, uříznouti, odnítí komu hlavu, nohu...; lidé nám chodí po louce, po poli; sáhnouti komu do kapsy, na hlavu...; dívati se komu do očí; utrhnouti, přišítí komu knoflík; udělati, ušítí komu boty, šaty; vytrhnouti komu zub; udělati komu po vůli; zachrániti komu život; darovanému koni na zuby nehled' (přísl.); strýc mi byl otcem.“ Z uvedených příkladů vyplývá, že osobité jsou takové případy, u nichž lze uvažovat o náhradě dativu za interněposesivní konstrukci – i takové, v nichž se jedná o ztrátu nebo nabývání posesivity.

Trávníčkově rozčlenění dativu se zdá být příliš vágní. Na druhou stranu autor uplatnil pouze obsahové hledisko a podařilo se mu tak smazat nejasnou hranici mezi dativem vazebným (nepřímým) a volným a zároveň přiblížit k sobě významy dativu, které jsou u jiných autorů v různých skupinách. Podobným směrem se dnes vydávají kognitivně orientované přístupy, které ovšem zkoumají i sémantiku předložkových pádů (srov. Janda 1993). Dalším jeho pozitivem je poukaz na podobnost dativu vztahového a akuzativu vztahového (viz dále). Zůstává však otázkou, jak jsou takové kategorie obecně využitelné mimo popis češtiny.

1.1.3 BRNĚNSKÝ PŘÍSTUP BLÍZKÝ EXTERNÍ POSESIVITĚ (BAUER, GREPL, KARLÍK)

Bauer & Grepl (1964) přistoupili ve své *Skladbě spisovné češtiny* k dativu přivlastňovacímu způsobem, který se nejvíce podobá pojetí externí posesivity. Jejich zařazení dativu přivlastňovacího mezi volné dativy příslovečný (prospěchový a zřetelový), kontaktní (sdílnosti) a tzv. emocionální (např. *To je mi pěkný nepořádek!*) sice jen mírně modifikuje tradiční pojetí, zásadní je však jejich výklad o dativu přivlastňovacím v kapitole o jednočlenných větách.

Jedním ze dvou typů jednočlenných vět s plnovýznamovým slovesem jsou podle nich takové věty, které vyjadřují děje probíhající v jistém, přesně označeném prostředí, vyjádřeném ve větě adverbiiem nebo adverbiiálním výrazem. „V případech, kdy lze prostředí přivlastnit nějaké osobě, popřípadě živé bytosti vůbec, klade se v češtině v těchto větách tzv. dativ přivlastňovací“ (1964: 54). Jak uvádějí, děje se tak pravidelně, týká-li se děj některého orgánu nebo části těla. Následující výklad považuji za důležitý, uvedu ho proto v nezkrácené podobě:

Nesprávně se dativ v těchto případech pokládá za dativ podmětový, tj. za označení logického nositele příznaku, a ztotožňuje se tak s dativem ve větách typu *sedí se mi zde dobře* [...]. Avšak v našich konstrukcích typu *v hlavě mi hučelo* nejde o dativ podmětový, nýbrž o dativ přivlastňovací, běžný v češtině i ve větách dvočlenných; srovnej např.: *šlápl mi na kuří oko* (= šlápl na mé kuří oko); *stálo mi to v cestě* (= stálo to v mé cestě) apod. Také v konstrukci *v hlavě mi hučelo* má dativ funkci posesivní (= v mé hlavě

hučelo). Ukazují na to zřetelně shodné konstrukce v němčině, v nichž českému dativu přivlastňovacímu odpovídá přivlastňovací zájmeno: *es braust in meinem Kopf*, ale také odpovídající konstrukce ruské, v nichž je proti českému dativu posesivnímu určení příslušnosti vyjádřeno výrazem *u* s genitivem: *u menja v golove šumit*. (Srovnej dále české *jeho hlas byl zvučný* a ruské *golos u nego byl svolkij*.)

Užití posesivního dativu není omezeno jen na případy, kdy se děj vztahuje k částem těla; je možný všude tam, kde lze prostředím děje přivlastnit osobě: *v pokoji mi praskalo* (= v mém pokoji praskalo); *v oknech mi drnčelo*; *matce vyhaslo v peci*.

Týž dativ je možný i v typu A: *za okna mi pršelo*; *na poli nám potlouklo*; *zatékalo mi do pokoje* (= zatékalo do mého pokoje) aj. I to ukazuje, že jde nikoli o dativ subjektivý, nýbrž posesivní.

(Bauer & Grepl 1964: 55, vlastní formátování příkladů a transliterace azbuky)

Autoři jako první ukazují rozsáhlé pole uplatnění dativu přivlastňovacího v češtině. Vytvářejí zároveň prostor pro námitky, že jejich pojetí posesivity je příliš široké. Velmi zjednodušující je pak jednoduché pravidlo, že dativ přivlastňovací lze nahradit přídavným jménem přivlastňovacím (viz 1964: 129) – nezmiňují se vůbec o významových posunech, které s sebou nese přechod mezi dativem a přivlastkem.

Skladba Grepl & Karlík (1989) je sice oproti Bauerově & Greplově (1964) obohacena o valenční větné struktury, kapitoly týkající se dativu přivlastňovacího však zůstaly takřka nedotčeny. V nejnovějším vydání Grepl & Karlík¹⁰ (1998) došlo k rozčlenění volného dativu na dvě větve (sémanticky a pragmaticky motivovaný). Základ dativu přivlastňovacího přitom zůstal zachován: „vyjadřuje osobu nebo zvíře, jíž přísluší nějaký zpravidla neživý objekt ve větě pojmenovaný, především část těla (*Stařec se díval dívce na nohy*; *Šlápl bratrovi na nohu*; *V hlavě mi hučelo*), část oblečení (*Syn mi chodí v kabátě*; *Propálil jsem bratrovi svetr*), příbuzné (*Zemřel mu syn*; *Sousedovi utekla žena*) apod.: *Napršelo mi do pokoje*; *Matce vyhaslo v kamnech*“ (1998: 247).

Výrazněji je modifikován Karlíkův přístup v Encyklopedickém slovníku češtiny (Karlík 2002). Některé případy, které dosud chápal jako dativ posesivní, uvádí jako „rozštěpení předmětu v akuzativu do dvou členů: jednoho s formou akuzativu, druhého s formou dativu: *Myje se/holčičku* – *Myje si/holčičce ruce*“ (2002: 104). Rozštěpení podle něj lze interpretovat jako odstranění holistického významu akuzativu, dativ přitom vyjadřuje zainteresovanost příslušné osoby. Karlík tedy zařazuje tento nepřímý dativ někam na půl cesty mezi volné a vazebné dativy.

Nic nového do problematiky přivlastňovacího dativu nepřináší mluvnice Čeština – řeč a jazyk (Čechová et al. 2000: 294). Autor syntaktické části Josef Hrbáček zde jen provádí

¹⁰ Stejně pojetí je i v Příruční mluvnici češtiny (Karlík, Nekula & Rusínová 2003).

tradiční dělení volného dativu (podobné jako Karlík) a píše, že některé druhy dativu by se spíše daly považovat za příslovečné určení.

1.1.4 DATIV JAKO ZÁKLAD „TŘETÍ SYNTAKTICKÉ ROVINY“ (POLDAUF)

V teoretickém konceptu Ivana Poldaufa (1963) je volný dativ součástí tzv. „třetí syntaktické roviny“. Protože se jedná o zvláštní, netypickou koncepci, která navíc zešíroka popisuje i problematiku externí posesivity, vyložím ji podrobněji. Poldaufův model zahrnuje tři roviny: první dvě roviny jsou dnes běžně užívané ve valenční teorii, zvláštní třetí rovina je Poldaufem vymezena na základě role lidského individua v komunikaci.

Do první roviny patří výstavba základu věty, tedy všechny nezbytné části věty (valenční terminologii¹¹ je mohu označit jako obligatorní aktanty, např. *natrhal květiny*). Druhá syntaktická rovina přidává různá zbytná doplnění – především určení časových, místních, příčinných a jiných okolností (fakultativní doplnění – např. *na louce*).¹² Kromě toho autor rozlišuje třetí rovinu. Ta odráží v jazyce lidské individuum a zároveň jeho vztah k mluvčímu a adresátovi. Ve třetí rovině jsou doplnění se zcela specifickou, vyhraněnou funkcí, která mají různou snahu o vstup do roviny druhé nebo první.

Jde pak v této rovině o taková doplnění, jimiž se obsah věty *vztahuje k lidskému individuu a jeho specifickým schopnostem vnímání, usuzování a hodnocení*. [...] Nějaký člověk má určitý interes na tom, o čem se sděluje, na obsahu sdělovaného a je jím třeba mluvčí sám. (Poldauf 1963: 135)

Právě na tomto poli podle Poldaufa hraje v češtině velkou úlohu dativ. Ve větě (2a) jsou výrazy prvních dvou rovin (*natrhal květiny na louce*) doplněny v třetí rovině (v případě věty (2a) zbytným¹³) výrazem *jí*. Ten udává, kdo je zainteresovanou osobou. Interes plyne z toho, že děj je zaměřen tak, aby došlo k výslednému posesivnímu vztahu typu mítí (*ona má květiny*). Poldauf tedy v tomto případě pojímá zainteresovanost jako zaměřenost k posesivitě – potenciální posesivitu.

Povaha a míra zainteresovanosti však mohou být různé, nejen úzce posesivní. Ve větě (2b) je základem zainteresovaného vztahu vztah „požitkový či užitek“ (tedy benefaktivní).

¹¹ Tyto termíny konkrétně podle Panevové.

¹² Do žádné z rovin podle Poldaufa nenáleží různé determinace větných členů (přívlastky a determinace sloves, adjektiv a adverbí).

¹³ Pokud by byl výraz *jí* nezbytný, náležel by zároveň do první roviny (viz př. (5c) *Jan jí dává květiny*). V tom spočívá rozdíl mezi volným dativem a nepřímým objektem (Poldauf ovšem termín nepřímý objekt nepoužívá). Záležitostí čistě první syntaktické roviny jsou pak pouze dativy u sloves s přímým dativním objektem (*blížil se dědině*).

- (2) ČEŠTINA (Poldauf 1963: 135)
- a. *Natrhá jí na louce květiny.*
 - b. *Čte jim knihy.*
 - c. *Narodil se mu syn.*

V některých větách (jako v 2c) jde už podle Poldaufa spíše o vztah k jiné substantivní složce, k té, jíž je vyjádřen podmět: *jeho syn se narodil*.¹⁴ Není tedy nutné, aby zainteresovanost byla vztahem k předmětu, může to být i „vztah k různým substantivně chápaným složkám děje“ (1963: 135). V příkladech (3a), (3b), (3c) zainteresovanost vyplývá z fyzické sounáležitosti. Věc/osoba, ke které má dativ vztah zainteresovanosti, však ani nemusí být explicitně vyjádřena (3d). Dále může jít i o lokalitu (3e): může tu být zájem o místo, které mám čisté, upravené. Předmět zájmu může být implikován i v kontextu: ve větě (3f) podle Poldaufa myslím na „jejich výlet“.

Poldaufovo pojetí mne posledními příklady upozorňuje, že bude potřeba vyřešit i slovně-druhový a deiktický rozměr externí posesivity: do jaké míry je možné posesum zbavit lexikálního významu a jakým může být slovním druhem, aby ještě bylo považováno za posesum v externěposesivní konstrukci? Viz *Spadlo mu to na nohu* – *Spadlo mu to na ni* – *Spadlo mu to sem* nebo *Napršelo jim do bytu* – *Napršelo jim tam* – *Napršelo jim* (vždy je z kontextu jasné, že se jedná o nohu, resp. byt; může však pouze kontext rozhodovat o tom, zda je referent posesem?).

- (3) ČEŠTINA (Poldauf 1963: 135)
- a. *Noha mu uklouzla.*
 - b. *Železo mu přerazilo nohu.*
 - c. *Spadlo mu to na nohu.*
 - d. *Zpívala mu [píseň].*
 - e. *Nešlap mi sem.*
 - f. *Jen ať jim neprší.*

Autor uvádí, že teprve ze situace také může vyplývat, ke které složce ve sdělení přítomné nebo v něm implikované se dativ váže (viz 4a, 4b).

- (4) ČEŠTINA (Poldauf 1963: 135)
- a. *Dítě mu spadlo do vody.*
 - b. *Moucha mu spadla do polévky.*

¹⁴ Z hlediska externí posesivity se jedná o jiný argument, ke kterému se dativ sémanticky vztahuje.

Ve všech těchto případech byl dativ součástí třetí syntaktické roviny. Poldauf považuje dativ za součást první syntaktické roviny velmi omezeně. Záležitostí čistě vazebnou je dativ jen v případě, že zároveň nevzniká podklad pro vztah zainteresovanosti, tedy v příkladech typu (5a), (5b).

Věta (5c) naopak podle Poldaufa náleží do obou syntaktických rovin, vzniká v ní vztah zainteresovanosti, ale na rozdíl od předchozích příkladů je zainteresovaný nezbytným doplněním. I v tomto typu vět může docházet k podobným dvojznačnostem jako v (4a) a (4b). Teprve kontext a situace dopomáhají k tomu, aby byl dativ správně vztažen: (5d) může implikovat donesení zápalek příjemci, nebo naopak sebrání jejich majiteli.

(5) ČEŠTINA (Poldauf 1963: 135n)

- a. *Vůz se blížil dědině.*
- b. *Klobouk jí slušel.*
- c. *Jan jí dává květiny.*
- d. *Vezmi mu ty zápalky.*

V třetí syntaktické rovině se podle Poldaufa dále uplatňuje dativ, který není zapojován do rovin ostatních vůbec. Věta (6a) může znamenat, že šlo o jeho hodiny, ale také, že mu připadalo, že hodiny jdou pomalu (jako *čas mu ubíhal příliš pomalu*). Zainteresovanost je pak vázána k celému sdělení.

Posledním případem je skupina tzv. afektivních dativů.¹⁵ Jak Poldauf uvádí, tento dativ také náleží k celému obsahu sdělení. Jde v něm primárně o citovou zainteresovanost (6b), ve své reflexivní podobě bývá často lexikalizován (6c).

(6) ČEŠTINA (Poldauf 1963: 136)

- a. *Hodiny mu šly nějak pomalu.*
- b. *To je vám chytrák.*
- c. *Sedí si doma.*

Poldauf probírá i další jazykové prostředky vyjádření třetí syntaktické roviny – různé lexikální hodnotící výrazové prostředky (zejména částice) a určité prozodické složky sdělení, v nichž jde o vztahování obsahu věty k lidskému individu. Vzhledem k předmětu své práce se jimi nebudu podrobněji zabývat, v následujícím shrnutí naopak předvedu schéma Poldaufova českého dativu.

¹⁵ Označil bych je spíše jako emocionální v širším smyslu. „Afektovanost“ se v této práci objevuje jinak ve zcela odlišném významu.

Poldaufovo členění českého adverbálního dativu (vlastní schéma):

1. Absence vztahu zainteresovanosti

- a) dativ u sloves s nezbytným, pouze dativním doplněním, je součástí první syntaktické roviny

2. Vztah primárně intelektuální zainteresovanosti

- a) volný dativ vtahovaný do ostatních rovin spojem se substantivní složkou, substantivní složka může být jen implikována (*noha mu uklouzla, nešlap mi sem*)
- b) dativ součástí první i třetí roviny při současném doplňování slovesa dativem i akuzativem (*Jan jí dal květiny*), jedná se tedy o nepřímý objekt
- c) volný dativ součástí pouze třetí roviny, zájem je vázán k celému sdělení, nikoli jen k některé jeho složce (*hodiny mu šly nějak moc pomalu* ve významu *čas mu ubíhal příliš pomalu*)

Vztah zainteresovanosti podle autora vzniká i při rušení posesivně zájmového vztahu.

Poldaufovo shrnutí prvních dvou dativních okruhů:

Dativ (pokud není záležitostí první syntaktické roviny = nezbytné dativní, a to toliko dativní doplnění) vyjadřuje zainteresovaného, jehož vztah k sdělení se může poutat k některé složce sdělení nebo k celému sdělení podle toho, je-li široce pojatý posesivní vztah (včetně vztahu zážitkového a požitkového) založen na vztahu k vyjádřené (řidčeji implikované) věcné složce sdělení nebo k sdělení jako celku.

(Poldauf 1963: 136)

3. Vztah primárně citové zainteresovanosti

- a) afektivní reflexivní dativ (*pěkně si leží*), často lexikalizovaný (*ležet si*)
- b) citově podložený dativ, zahrnuje dativ etický a emocionální, zájem je vázán k celému sdělení

Dativy primárně citové zainteresovanosti se mohou volně kombinovat (*pěkně si vám tam ležel, sedla si ti mi na klín*).

Poldaufovu koncepci lze považovat za návod, jak nejširěji definovat externí posesivitu u dativu v češtině (počítá s nabýváním i ztrátou vlastnictví v nejširším slova smyslu, navíc věc, ke které má dativní posesor vztah, může být pouze implikována).

Studie obsahuje ještě jeden rozměr – Poldauf (1963: 140–145) srovnává z hlediska uplatnění třetí syntaktické roviny češtinu s angličtinou a dokazuje, že třetí syntaktická rovina – kterou do věty vstupuje zainteresovaný a jeho hodnotící postoj – se uplatňuje v angličtině v jiných formách a daleko méně než v češtině. Tento srovnávací charakter se blíží zkoumání externí posesivity napříč jazyky, jeho třetí syntaktická rovina by mohla být i určitou obecnější kategorií. Na rozdíl od autorů českých mluvnic se mu podařilo vytvořit koncept umožňující porovnávání. Jeho problém však spočívá v tom, že je příliš obecně definován na pragmatickém základě a není zcela zřetelné, které prostředky do něj lze zařadit.

Na Poldaufa reagovali později různým způsobem Štěpán (1985), Pitřha (1992), Daneš, Grepl & Hlavsa (1987) a Macháčková (1992). Nikdo z nich se však, podobně jako tato práce, nevydal analyzovat celou třetí syntaktickou rovinu.

1.1.5 VÁZANOST POSESIVNÍHO DATIVU (MACHÁČKOVÁ)

Zatímco Bauer & Grepl (1964) k sobě přiblížili popis přivlastňovacího dativu a sémanticky podobného akuzativu (a tím naznačili možnosti zkoumání externí posesivity), Poldauf (1963) provedl důsledné funkční rozlišení dativu a ukázal meze jeho posesivního chápání, Eva Macháčková (1992) ve svém článku ujasňuje problematiku vázanosti a volnosti posesivního dativu, čili zkoumá sémanticko-syntaktické vlastnosti dativního posesora. Její závěry korespondují s výzkumy o externí posesivitě (srov. dále König 2001).

Macháčková si na začátku svého článku klade otázku, zda je český posesivní dativ volný, nebo vázaný. Mimo jiné se všímá plynulého přechodu mezi nepřímým předmětem a dativem prospěchovým, základem jejího článku je však analýza struktur s dativem posesivním. Představuje celkem 19 větných vzorců získaných při práci na valenčním slovníku, na nichž jednak dokládá, „že v současné češtině dáváme přednost dativu před přivlastňovacími zájmeny a adjektivy¹⁶“ (1992: 191), jednak z nich vyvozuje, že dativ přivlastňovací ve svém centrálním použití je vázaný, bez něj se totiž nejedná o úplnou českou větu: „případy, které tvoří centrum přivlastňovacího dativu, tj. především ty, v nichž se vyskytují názvy částí těla posesora vyjádřeného dativem, nemůžeme považovat za dativ volný. [...] [J]e to naopak dativ vázaný [...], a to na ten větný člen, který vyjadřuje část těla. Můžeme rovněž říci, že takový dativ bychom měli považovat za jednu ze slovesných valencí“ (1992: 191).

¹⁶ U Nerudy Macháčková nachází přivlastňovací zájmeno často tam, kde by dnes byl dativ, např. *Jeho ruka mimovolně a chvějíc pozdvihla se k prsoum*. Tento její postřeh nepovažuji za zcela průkazný, nicméně určitá vývojová tendence vzhledem k dnešnímu rozšíření dativu posesivnímu se mi jeví jako pravděpodobná.

Otázka slovesné valence je diskutabilní. Zatímco nepřímý objekt u slovesa *dát* je valenční na základě vlastností samotného slovesa, dativ posesivní by byl valenční pro širokou neuzavřenou skupinu sloves pouze na základě vlastností posesa (které navíc může být zapuštěno v nevalenční pozici). Tento problém jen opět odkrývá speciální vlastnosti externěposesivních konstrukcí – na jedné straně jsou externí posesoři syntakticky přímo podřízeni slovesu, na druhé straně jsou sémanticky vázáni na posesum v jiné složce.

Autorka naráží i na problém přechodu k prospěchovému dativu. Pokud se totiž nejedná u posesa o části těla, věta může být v jistém smyslu úplná, dativ pak nelze považovat za vázaný, ale volný prospěchový. Nápad, jak určovat tuto neostrou hranici, Macháčková neuvádí.

U abstrakt, dějů, vlastností, které se k osobě vyjádřené dativem vztahují, je vazba mezi dativem a pádem abstrakta volnější. Tam, kde jde o věci (konkréta) ve vztahu k posesoru, věta bývá v jistém smyslu úplná i bez tohoto dativu: *Moucha (mu) spadla do polévky. Dítě (mu) spadlo do vody. Sestra stavěla (Standovi) k posteli židli. Čápi (si) stavějí hnízda* apod. I když se i v těchto případech překládá tento dativ např. do angličtiny přivlastňovacími zájmeny a adjektivy, často jde už o dativ prospěchový, který bychom mohli nazývat volný. Hranice jsou málo zřetelné. (Macháčková 1992: 191)

Vázanost dativu na jiný větný člen v bohemistice není věc nová. Jak Macháčková píše, již Gebauer pracoval s dativem posesivním podobným způsobem, označoval ho sice jako tzv. „dativ nepřímý“, ale pojímal ho jako dativ vázaný na jiný větný člen.¹⁷ V pozdější gramatologii se tento dativ začal označovat jako dativ volný a naopak se začal spojovat s příslovečnými určeními (viz výše u Šmilauera a dalších).

Závěrečná věta Macháčkové by se s malými úpravami mohla stát definicí prototypického českého externího posesa: „Dativu se děj dotýká prostřednictvím pádu jiného; jinak řečeno: posesa vyjádřeného dativem se děj dotýká prostřednictvím části těla (vlastněného předmětu) vyjádřeného jiným pádem než dativem.“

1.1.6 ZAJINTERESOVANOST DATIVU JAKO GRAMATICKY NEROZLIŠITELNÁ KATEGORIE (PÍŤHA, ŠTĚPÁN, MLUVNICE ČEŠTINY III)

Krajní stanovisko k dativu posesivnímu zastává Petr Piťha ve studii o dativu posesivním (Piťha 1971) a v nejucelenější české práci o posesivitě (Piťha 1992). Podle něj zvláštní posesivní význam dativu neexistuje: formálněsyntakticky se neliší od jiných konstrukcí s volným dativem. Jak uvádí, u přechodných případů je posesivní význam jaksi druhotný, jen přidaný

¹⁷ „Dativem bývá vyjádřen předmět nepřímý, tj. předmět, jehož se děj netýká přímo a bezprostředně, nýbrž nepřímým a takřka prostřednictvím něčeho jiného: *Petr uťal ucho Malcovi. Vypadl meč z ruky Boleslavovi. Dítě sedí matce na klíně. Kovář okoval jezdců koně. Darovanému koni na zuby nehleď. Shořel nám dům.*“ (cit. podle Macháčkové 1992: 191)

k základnímu významu prospěchovému (či jinému), a to i přesto, že v určitých oblastech lexika je posesivní chápání dativních konstrukcí naprosto převažující. Piťha nepopírá samotné konstituování posesivního vztahu, avšak uvádí, že je jen kontextově podmíněn a připojen k jinému významu dativu.

Příčina celého negativního závěru k dativu posesivnímu spočívá v metodách, které autor při zkoumání jazyka přijal. Nepovažuje totiž za součást gramatiky jazyka takové významy, které nejsou formálně rozlišitelné od jiných.¹⁸ Piťha na základě bádání českých lingvistů Miloše Dokulila a Františka Daneše striktně rozlišuje kognitivní obsah (nejazykové vnímání světa) a jazykový význam (formální ztvárnění v jazyce).¹⁹

Gramatické kategorie tak nemohou být vymezeny na základě lexikálního obsazení konstrukce ani na základě sémantických (obsahových) vztahů v rámci konstrukce: „dali bychom (alespoň pro češtinu) přednost přístupu známému z pražské školy, kde je odlišen význam a obsah a pouze význam přímo spojen se syntaxí“ (Piťha 1971: 308).

Rozdíl mezi větami (7a) a (7b) je tak pouze záležitostí širšího kontextu, který je vnější jazyku.

- (7) ČEŠTINA (Piťha 1971: 310)
- a. *Lékaři jí chtěli rozříznout jazyk.*
 - b. *Řezník jí chtěl rozříznout jazyk.*

Podobně je dán pouze obsahem promluvy (různým lexikálním obsazením větných členů) rozdíl mezi větami (8a) a (8b) oproti (8c), resp. (8d) a (8f) oproti (8e),.

- (8) ČEŠTINA (Piťha 1971: 310)
a. <i>Usekl ženě hlavu.</i>	d. <i>Usekl psovi hlavu.</i>
b. <i>Usekl ženě ruku.</i>	e. <i>Usekl psovi ruku.</i>
c. <i>Usekl ženě ocásek.</i>	f. <i>Usekl psovi ocásek.</i>

Důkladnou analýzou a polemickým rozbořem jiných přístupů (Isačenka, Zimka i výše uváděných starších mluvnic) Piťha prokázal, že posesivní dativ nemá zvláštní ztvárnění v jazyce: „Jisté je, že posesivní význam dativu není nijak gramaticky podepřen“ (Piťha 1971: 311).

¹⁸ Zastává tak monosémistické stanovisko, které popisuje Haspelmath (2003: 212, vlastní překlad): „Gramatický morfém má vágní abstraktní význam. Žádné z funkcí, které mohou být sémanticky rozlišeny, nejsou lingvisticky signifikantní, protože se vyjevují až interakcí s kontextem. Jinými slovy, neexistují odlišné konvenční smysly, ale jen různá užití.“

¹⁹ Piťha (1992: 117): „Při popisu posesivních vztahů je mimořádně důležité pečlivě odlišovat jazykový význam, jako to, co je formálně doložitelné v jazykovém systému, od kognitivního obsahu, jako toho, co sice může být v lidském vědomí velice pevně ustáleno a přesně strukturováno, ale co se neobrazí (nezrcadlí) v rámci jazykového systému, (Dokulil a Daneš, 1958).“

Přes všechny výhrady k ostatním přístupům Piťha vidí, že „zřejmé, neúplně systematické vztahy slovní zásoby vedou u dativních konstrukcí k pravidelné implikaci posesivního vztahu“ (1971: 311). Jeho závěrečná věta pak otevírá dveře přístupu, který bude probírán v této práci:

Tato systémovost, byť ne gramatická, otvírá na jedné straně možnost přiznat dativu i zvláštní kontextově podmíněný posesivní význam, na druhé straně ukazuje, že při dalším zkoumání sémantiky bude vhodné vedle oblasti významu a obsahu uvažovat o jistých mezistupních. (Piťha 1971: 311)

V podobném duchu jako Piťha nahlíží kategorii posesivity Josef Štěpán ve studii (1985) zabývající se ztvárněním posesivity napříč jazyky. Jeho terminologie je trochu odlišná. Jazyková posesivita podle něj vzniká teprve konkretizací obecné posesivity, kterou rozumí „předjazykové, obsahové přivlastňování nebo přivlastnění objektů především osobám“ (Štěpán 1985: 20).

Jazyková posesivita bývá podle Štěpána pojata dvěma způsoby: jednak jako posesivní vztah mezi významy pojmů, jednak jako posesivní vztah myšlenkový. Skupiny vymezuje na základě syntaktických hledisek:

Posesivní významy pojmové jsou takové, u nichž mezi pojmenováním posesora a pojmenováním objektu, který posesorovi přivlastňuje, nestojí určité sloveso. (Štěpán 1985: 21)

Vedle [...] posesivních významů, které se vyjadřují jako determinační vztah, existují takové posesivní významy, u nichž vlastník (posesor) a vlastněný objekt jsou (mohou být) od sebe odděleny určitým slovesem. Jde o posesivní významy myšlenkové. (Štěpán 1985: 24)

Do první skupiny (která se shoduje s tím, co nazývám posesivitou interní) patří jmenné a osobní přivlastňování, do druhé konstrukce jednak se slovesy posesivními, jednak s neposesivními. Do této poslední podskupiny patří i konstrukce s dativem. Podle Štěpána zde nelze uvažovat o syntagmatech posesora s posesem. Uvádí stanovisko Poldaufovo, že tyto konstrukce vyjadřují stav zainteresovanosti člověka, a německého jazykovědce Petera von Polenze, že dativ posesivní vyplývá až z celého větného kontextu a konkrétního lexikálního obsazení. Štěpán však spíše než o dativu posesivním hovoří o dativu přináležitosti.

Otázku volného dativu sémanticky motivovaného řeší i Mluvnice češtiny III (Daneš, Grepl & Hlavsa 1987). Popis syntaxe je zde založen jednak na formálních hlediscích (větné vzorce²⁰), jednak na větnésémantických rolích participantů. Obvykle vymezovanému dativu prospěchovému se mluvnice věnuje na str. 65–66. „Prožívatel prospěchu“ neboli

²⁰ Větné vzorce se uplatňují také u Grepla & Karlíka (1989, 1998). Jak je však uvedeno výše, popis se tam odvíjí od původní, spíše polysémistické koncepce Bauera a Grepla (1964).

„zajímavý“ má podle nich povahu skladebního členu, vyskytuje se však s predikáty velmi rozmanitých sémantických tříd. Dativ má silné sémantické jádro, a tím sjednocuje často rozmanité sémantické složky propozice.

V souladu s Piřhou (1971) tento dativ nezařazují do určité gramaticky definované skupiny. Rozlišují však podle obsahových hledisek dva typy prožívatele prospěchu: „zajímavost“, která je vázána na děj (*Namaluj nám pěkný obrázek! Trhala Aniče na zahradě květiny*²¹) a „vyjádření vlastníka (posesora) nějakého předmětu, a to takového předmětu, který je daným dějem postihován k vlastníkovu prospěchu (nebo nepospěchu). ‚Zajímavost‘ se tedy navrhuje na vztah posesivní (vlastník by se bez této modifikace vyjádřil genitivem nebo zájmenem posesivním)“ (Daneš, Grepl & Hlavsa 1987: 66). Jako příklady uvádějí mj. *Zlomil mu ruku, Roztrhl si bundu*.

Odlišný příklad *amputovat (zraněnému) prst* je zahrnut pod roli pacienta v akuzativu, který je „uváděn do souvškytu s participantem v pozici druhého komplementu, resp. je z tohoto souvškytu vyvazován. První komplementový participant, patiens, má někdy blízko k patientu u sloves vyjadřujících změnu v přináležitosti, popř. změnu lokace“ (1987: 53). Do této skupiny by patřil i Šmilauerův příklad *Anička uřezala holubům hlavy*. Mluvnice tak odlišuje trvající vlastnictví a ztrátu vlastnictví.

1.1.7 KOGNITIVISTICKÝ POPIS ČESKÉHO DATIVU (JANDOVÁ)

Laura Jandová (Janda 1993) přistupuje k českému dativu nekomplexněji, z hlediska kognitivní sémantiky. Předvádí na češtině nejdůslednější polysémistický popis dativu. Předpoklady kognitivistického přístupu pro studium pádů jsou následující:

- (i) pád vždy nese význam
- (ii) význam pádu má konstantní objektivní moment, který může být subjektivně aplikován
- (iii) význam pádu zahrnuje spíše organizaci než specifikaci informace
- (iv) význam pádu se v základu neliší od lexikálního významu ve své struktuře

(Janda 1993: 15, vlastní překlad)

²¹ Takovou větu uvažují jako jazykově homonymní ve všech jejích možných interpretacích. Uvádějí: „Zařadit určení prožívatele prospěchu k ADVFin, nebo jako alternativní vyjádření vlastníka není však možné. Hlavní důvod je v tom, že z věty samé nelze často jednoznačně usoudit, o který z uvedených významů jde. Tak ve větě *Trhala Aniče na zahradě květiny* není rozlišen význam ‚trhala květiny pro Aničku‘, ‚trhala květiny na Aniččině zahradě‘, případně i ‚trhala Aniččiny květiny na zahradě‘, aniž vezmeme v úvahu kontext, případně i mimojazykové znalosti. Význam probíraného určení je tedy možno charakterizovat jen velmi široce: ‚jde o toho, do jehož sféry patří u toho, co se sděluje, nějaká objektivní, dějová nebo subjektivní složka nebo i vše, co se sděluje‘ (Poldauf)“ (Mluvnice češtiny III 1987: 66).

Jandová v knize konstruuje síť celého českého dativu (včetně adnominálního a předložkového dativu). Centrálním významem dativu je podle Jandové konstrukce s nepřímým objektem (Ačkoliv se vyskytuje jen u malého počtu sloves, je tato konstrukce velmi frekventovaná a pro lidské poznání základní. Proto plní úlohu prototypického dativu.)

Veškerá schémata Jandové jsou vizuálně znázorněna pomocí typizovaných obrazců. Ty mohou být rovněž převedeny do slovní podoby. Podobně jako vizualizace používají ustálených obrazových schémat (šipky, obdélníky, úsečky apod.), rovněž slovní vyjádření používají ustálených metafor pro popis vztahů ve větě – pod názvy pádů je nutné si v jednotlivých schématech představit konkrétní referenty; slovesa působit, donášet, označení sfér kontroly apod. vyjadřují základní relace mezi referenty. K podrobnějšímu prozkoumání doporučuji nahlédnout přímo do Jandové 1993, základní systematika při popisu českých pádů je uvedena v česky psaném článku Jandová 2001.

V základním dativním schématu nepřímého objektu podle Jandové (vlastní překlad) „nominativ působí na akuzativ, aby ho donesl k dativu v prostředí klauze“ (např. *Ludmila mu dala kytku*). Formálně se od prospěchového dativu odlišuje tím, že jej nelze nahradit vazbou *pro někoho*. Toto schéma má ještě další dva modifikované typy (řízený dativ, např. *překážet někomu* a dativ v nepersonálních konstrukcích, např. *Je mi zima*). Důležité pro všechna tato schémata je fakt, že dativ si zachovává nezávislý status.

Od toho se odlišuje druhé základní schéma, volný dativ, které vzniká externalizací prototypického dativu: „nominativ působí na akuzativ, který se nachází v dativní sféře kontroly v prostředí klauze“. Tomuto základnímu schématu volného dativu přímo odpovídá dativ posesivní, etický a emocionální. Kromě toho Jandová rozlišuje dalších sedm typů (prospěchový dativ; nentranzitivní vyjádření volného dativu; volný dativ ve sponových větách a s predikátovým instrumentálem, které se obvykle dohromady označují jako dativ zřetelový; zvláštní exklamativní typ; nepersonální konstrukce s volným dativem typu *Napršelo mi do pokoje*; přechodové schéma slovesa závidět, srov. Jandová 1993: 55, 83).

Kromě toho Jandová konstruuje jednotlivé podtypy pro reflexivní a reciproční užití, která se od obvyklých typů odlišují. Zdá se mi, že odlišná role reflexivního dativu se uplatňuje i formálně: možností kumulace s nereflexivním dativem posesivním: Jandová (1993: 62) uvádí příklad: *Pustila jsem dceru na hory a ona ti si mi tam zlomila nohu!* Při použití nereflexivního zájmena místo *si* je dvojí posesivní dativ těžko představitelný. Role reflexivity v externěposesivních konstrukcích bude muset být také prozkoumána.

Dativ posesivní by se měl nazývat podle autorky spíše „dativ ovlivněnosti skrze posesivitu“ (Jandová 1993: 82). Pojímá jej velmi široce: z definice vyplývá, že do dativu

posesivního náleží veškeré působení na vlastněnou věc „ve sféře posesa“, a tedy i ukončení posesivního vztahu (Příklad *Ten Petr ti ukradl auto* (1993: 89) je sice uveden jako ilustrace dativu etického, ale je poznamenáno, že může být vnímán jako dativ posesivní.)

Do jednoho ze sedmi dalších typů volného dativu, přechodového schématu mezi nepřímým objektem a volným dativem, náleží prospěchový dativ. Jeho charakteristika je následující: „nominativ působí na akuzativ, aby ho donesl do dativní sféry kontroly v prostředí klauze“. Rozdíl mezi nepřímým objektem a dativem prospěchovým je podle Jandové (1993: 90, vlastní překlad) v tom, že „Dativ nepřímého objektu musí být rozpoznán jako potenciální agent následujícího děje, totéž však nelze říci o volném dativu. Po volném dativu je pouze požadováno, aby děj zakusil; nemusí ho dále nést.“ Přesto je podle Jandové tato hranice spíše graduální než ostrá. Například věta *Už jsem mu poslala doporučení do Prahy* (Jandová 1993: 48) může být interpretována oběma způsoby (tedy jako recipient i beneficent).

U Jandové se smazává hranice mezi dativem posesivním, etickým a emocionálním, které jsou přitom gramaticky i obsahově rozlišitelné – tyto tři typy dativu zůstávají seskupeny pod jedním schématem. Lze to pojímat jako výhodu – dativ etický a emocionální vyjadřují na pragmatické rovině (vztah adresáta, resp. mluvčího v dativu k obsahu věty) podobný vztah jako dativ posesivní na úrovni sémantiky (vztah většinou živého předmětu k jinému předmětu). Přesto vidím zásadní rozdíl: ve větě *Včera jsem ti měl silnou horečku* by neměla být *horečka* pojímána „ve sféře kontroly dativu“ jako ve větě *Včera jsem ti srazil horečku* (jak s tím počítá Jandová). Spíše platí, že ve větě s etickým dativem „nominativ působí na akuzativ již ve sféře kontroly dativu“ (pokud počítám s tím, že adresát je již zapojen), nebo ještě lépe „nominativ působí na akuzativ a snaží se celou konstrukci přenést do sféry kontroly dativu“ (adresát se teprve zapojuje); takové schéma však u Jandové chybí. Jak píše Poldauf (1963), zájem je v těchto případech vázán k celému obsahu sdělení. U netranzitivních sloves má Jandová tento problém částečně vyřešen: pro netranzitivní predikáty s dativem posesivním, emocionálním i etickým platí stejné schéma: nominativ působí již ve sféře kontroly dativu. Sem by patřil i Poldaufův příklad (6a) *Hodiny mu šly nějak pomalu*.

Model Jandové propojující vizuálně jednotlivá schémata názorně ukazuje problematická místa popisu dativního významu: neostré hranice mezi vymezovanými kategoriemi.

1.2 NETRANZITIVNÍ AKUZATIV

Kromě dativu posesivního existují v češtině i konstrukce s akuzativem, které je možné pokládat za externěposesivní. Posesivitu lze najít u některých konstrukcí s akuzativem, který není považován za tranzitivní předmět (např. *bolí mě hlava*). O posesivitě se však většinou nemluví. Pokud se tento typ akuzativu vůbec probírá, tak obvykle jen zmínkou o jeho existenci u výkladu o předmětovém akuzativu, většinou je šířeji probírán jen v rámci jednočlenných vět.

1.2.1 AKUZATIV NOSITELE DĚJE (ŠMILAUER, MLUVNICE ČEŠTINY III)

Šmilauer tento atypický netranzitivní akuzativ nazývá „akuzativ nositele děje (subjektový)“. „U sloves subjektivních stavů tělesných a duševních bývá v akuzativě označení osoby, která je nositelem onoho stavu. Slovesa tato jsou dílem neosobní²² [...], dílem osobní. U osobních je podmětem buď jméno části těla (u stavů tělesných: *bolí mě hlava*) nebo označení podmětu²³ (u stavů duševních: *ta výtka mě mrzí*)“ (1947: 198). Jako příklady osobních vazeb jsou uvedeny: *Ruka mě bolí od smekání klobouku, Ale aby nás také z toho zuby nebrněly!, Svrbělo ho celé tělo a Otce velmi mrzelo, že nechcete k nám*.

Autor tedy akuzativ člení z hlediska valence, hovoří o akuzativu, jehož tematickou rolí není *patiens*, ale naopak typická subjektová pozice: *agens*. Členění na osobní a neosobní vazby naznačuje možnou hranici posesivity.

Přístup akuzativu jako nositele děje je nejdůsledněji vyjádřen v Mluvnici češtiny III (Daneš, Grepl & Hlavsa 1987: 186). Zde jsou věty typu *Bolí mě zuby* zařazeny do větného vzorce s akuzativním doplněním. Tyto struktury byly ještě sémanticky rozčleněny a pojmenovány podle sémantických rysů slovesa, na základě toho se jedná o neakční procesy fyzické povahy, v nichž jméno v nominativu je předmětným participantem fungujícím jako podnět a jméno v akuzativu je prožívatelem, nositelem děje. Typ *Bolí mě v zádech* je zařazen mezi vzorci s predikáty jednovalenčními. U obou typů se v mluvnici v části o větných členech hovoří o participantu v roli proávatele.

²² Neosobními slovesy jsou míněna slovesa užívaná v jednočlenných větách (typ *bolí mě v zádech*), jako by tím u Šmilauera existovala dvě homonymní slovesa: neosobní *bolet*¹ (v zádech), osobní *bolet*² (hlava).

²³ Mínen podmět v nejazykovědném slova smyslu, spíše podnět.

1.2.2 AKUZATIV VZTAHOVÝ A VOLNÝ DATIV JAKO DVA SROVNATELNÉ JEVY (TRÁVNÍČEK, KOPEČNÝ, GREPL & BAUER)

Klad jednotného přístupu k pádům se projevil v Trávníčkově mluvnici. Trávníček (1951: 1225) zvláště vyděluje vztahový akuzativ, který „[j]e obdobný vztahovému dativu; např. *bolí mě hlava, noha* [= (já) mám bolest v hlavě]; *svědí, svrbí mě oko; zebou mě nohy, ruce; pálí mě tváře; píchá mě u srdce; mrzí mě to; stojí mě to 100 Kčs.*“

V podobném duchu se vyslovuje i Kopečný (1958: 204). Podle něj nelze považovat za tranzitivní „slovesa tělesných nebo duševních pocitů, typu *bolí ho hlava, svrbí ho záda, rána ho pálí, mrzí mě to...* Jsou to slovesa neosobní,²⁴ de facto nepředmětová; akuzativ není u sloves tělesných pocitů závazný, v jazyce lidovém se někdy mění ve zřetelnější pád zřetelový, v dativ.“ Přes tyto podobnosti z toho Kopečný nevyvozuje zvláštní důsledky pro popis.

Oba dva autoři mají společné, že propojily vlastnosti akuzativu s dativem, ale nečlení dále jednotlivé funkce akuzativu podobně jako u dativu. Také neuvádějí více příkladů pro tělesné stavy, než ty se slovesem *mrzet*, příp. *stát někoho*. Zdá se, že se zde jedná spíše o problém jednotlivých konstrukcí než sloves. Existují totiž další slovesa, např. *štvát, zlobit*, která mají vedle netranzitivního i tranzitivní vyjádření. Např. ve větě *Ta výtka mě štve* je *štvát* netranzitivní, zatímco ve větě *Ten Pavel mě štve* může být chápáno jako sloveso tranzitivní. Lze tedy hovořit o dvou různých smyslech.

Privlastňovací obsah přisoudili akuzativu teprve Bauer & Grepl (1964), sice ne explicitně, ale po rozsáhlém výkladu o dativu privlastňovacím v jednočlenných větách uvádějí ve shodě s Kopečným, že „[n]ěkdy se klade místo dativu akuzativ: *bolí ho v krku; svrbí mě na noze*“ (Grepl & Bauer 1964: 56). Zakončili tím výklad, který se blíží dnešnímu pojetí externí posesivity.

Zcela explicitně jsou vedle sebe postaveny jednočlenné věty s dativem (*Dědečkovi hučelo v hlavě*) a s akuzativem (*Lechtá mě v uchu*) v Příruční mluvnici češtiny (Karlík, Nekula & Rusínová 2003: 390) jako procesy a změny probíhající v částech těla. Kromě toho je zde pojednán i sémantický rozdíl mezi větami typu *Lechtá mě v uchu – Lechtá mě ucho*.

Poslední popisy naznačují, že některá dativní a akuzativní vyjádření jsou si velmi podobná. Ve svém výkladu se budu snažit propojit je v jeden systém a také ukázat, v čem jsou odlišné.

²⁴ Zde neosobní použito v jiném významu než u Šmilauera.

1.3 DALŠÍ MOŽNOSTI VYJÁDŘENÍ EXTERNÍ POSESIVITY

Kromě dativu a akuzativu, které jsou možnými prostředky pro vyjádření externího posesora v češtině, lze uvažovat ještě o dalších formách. Ty sice již neodpovídají výše uvedené definici externí posesivity, ale v souvislosti s jinými jazyky se o nich uvažuje. Např. výše uvedené lokativní vyjádření v ruštině (srov. u Grepla & Bauera: *u menja v golove šumit*) se někdy považuje za externěposesivní konstrukci (viz dále). Je otázka, zda lze takové formy nalézt i v češtině a zda je lze považovat za součást gramatiky. Např. je možné u neživých objektů považovat konstrukci *u + genitiv* za analogickou k dativu posesivnímu, nebo se jedná o čisté lokativní vyjádření, které se mění podle posesora i posesa? Srov. *Ulomil u vozidel zrcátka; Rozbil na vozidle okno; Na domě byla provedena výměna střechy; U domu byla opravena fasáda*. Bohemistická literatura tuto otázku dosud neprozkoumávala.

2. EXTERNÍ POSESIVITA JAKO JAZYKOVÁ KATEGORIE

Dosud jsem k externí posesivitě přistupoval jako ke zvláštní skupině konstrukcí s určitými syntaktickými a sémantickými vlastnostmi, v souhlase s autory, kteří tento jev ve svých pracích vymezují. Existují však někteří jazykovědci (např. Hole 2006, Heine 1997), kteří existenci externěposesivních konstrukcí nepovažují za jednoznačnou. I z českých prací o dativu posesivním bylo zřejmé, že není jednoduché určit hranice, které jej odlišují od kategorie dativu prospěchového a dalších volných dativů. Nabízí se tedy otázka: má smysl popisovat jev, který v některém jazyce není vymezitelný na základě formálních kritérií a v jiném naopak zcela chybí?

2.0.1 RŮZNÉ PŘÍSTUPY K JAZYKOVÉMU VÝZNAMU

Možnou odpověď na tuto otázku nabízí Martin Haspelmath (2003), který se ve své odborné činnosti mimo jiné zabývá vymezením gramatického významu. Jak autor uvádí (2003: 211), lingvistická analýza se často musí vypořádávat s existencí vícero významů nebo užití pro jednu jazykovou jednotku. Na základě pojednání tohoto rozdílu pak Haspelmath rozlišuje tři různé přístupy: monosémistický, polysémistický a homonymistický.

- a) *monosémistická pozice*: gramatický morfém má vágní, abstraktní význam. Žádné z funkcí, které mohou být sémanticky rozlišeny, nejsou lingvisticky signifikantní, protože se vyjevují až interakcí s kontextem; nemluví se o různých smyslech jednoho morfému, ale jen o různých užitích.
- b) *polysémistická pozice*: každý gramatický morfém má k sobě připojeny různé smysly nebo významy; tyto významy jsou mezi sebou propojeny určitým způsobem, který musí být specifikován.
- c) *homonymistická pozice*: existují zcela oddělené významy pro každou z funkcí a rozeznávají se různé gramatické morfémy nebo lexémy pro každý zvláštní význam.

Každý z těchto přístupů podle něj skrývá nějaká úskalí: buď dochází k přílišné atomizaci významu, nebo k jeho přílišné generalizaci. Navíc tyto teorie pracují s rozdílem smyslu a významu. To nepovažuje Haspelmath za výhodné. Sám navrhuje polyfunkční přístup postavený na jiném základě než předchozí tři směry. Toto pojetí založené na tzv. sémantických mapách umožňuje vidět gramatické kategorie určitého jazyka v jiném rozměru.

2.1 POLYFUNKČNÍ PŘÍSTUP: SÉMANTICKÉ MAPY

Polyfunkční přístup založený na sémantických mapách se na rozdíl od předchozích tří pojetí vyhýbá termínům význam, smysl, užití a polysémie; Haspelmath dává přednost termínům funkce a multifunkcionalita. Zároveň se neomezuje na zkoumání jednoho jazyka.

Haspelmath se nezaobírá tím, které funkce gramatických morfémů (kategorií) jsou součástí konvencionalizované lingvistické představy, a tedy zakládají různé smysly, a které funkce pouze vyvstávají v různých výpovědích v závislosti na pragmatickém kontextu. (Pitřha 1992 to v souladu s Dokulilem a Danešem označuje jako rozdíl mezi jazykovým významem a kognitivním obsahem).

Každá jazyková forma²⁵ (např. dativ v češtině) může mít v konkrétním jazyce přiřazenu jednu nebo více funkcí (prospěch, externí posesor, zahrnutí adresáta do děje...) – určení této funkcionality je přitom založeno na kroslingvistickém srovnání (uvedené funkce by nebyly vůbec vymezeny, pokud by všechny známé jazyky vyjadřovaly prospěch, externího posesora a etický dativ jedním gramatickým prostředkem). Funkce na sémantické mapě se vzájemně propojují, pokud jsou v některém jazyce vyjádřeny společným gramatickým morfémem (jsou propojeny úsečkami). Metoda sémantických map tedy popisuje a ozřejmuje vzorce multifunkcionality gramatických morfémů (prospěch, externí posesor a zahrnutí adresáta do děje a další funkce vytvářejí dohromady vzorec funkcí pro dativ v češtině). „Sémantická mapa je geometrickou reprezentací funkcí v konceptuálním/sémantickém prostoru, které jsou propojeny úsečkami, a tím tvoří síť. Výsledná konfigurace funkcí v mapě si činí nároky na univerzálnost“ (Haspelmath 1997: 213, vlastní překlad).

Z jiného pohledu mohu také o sémantických mapách poznamenat, že funkce lze považovat za průnik monosémisticky pojímaných jazykových významů všech jazyků světa; to znamená, že se konstituují na základě existence lingvisticky (formálně gramaticky) signifikantních rozdílů alespoň v jednom jazyce světa.

Jako ilustraci rozvedu příklad s dativem:²⁶ Dativ D v určitém flektivním jazyce [1] podle monosémistů vyjadřuje obecný význam přináležitosti. V jiném, analytickém jazyce [2] se pro vyjádření případů, které v jazyce [1] vyjadřuje dativ, používají tři předložky A, B, C. Předložky jazyka [2] ale zároveň mohou vyjadřovat i jiné případy (funkce). Jinými slovy významy předložek jazyka [2] vytvářejí průnik s významem dativu jazyka [1].

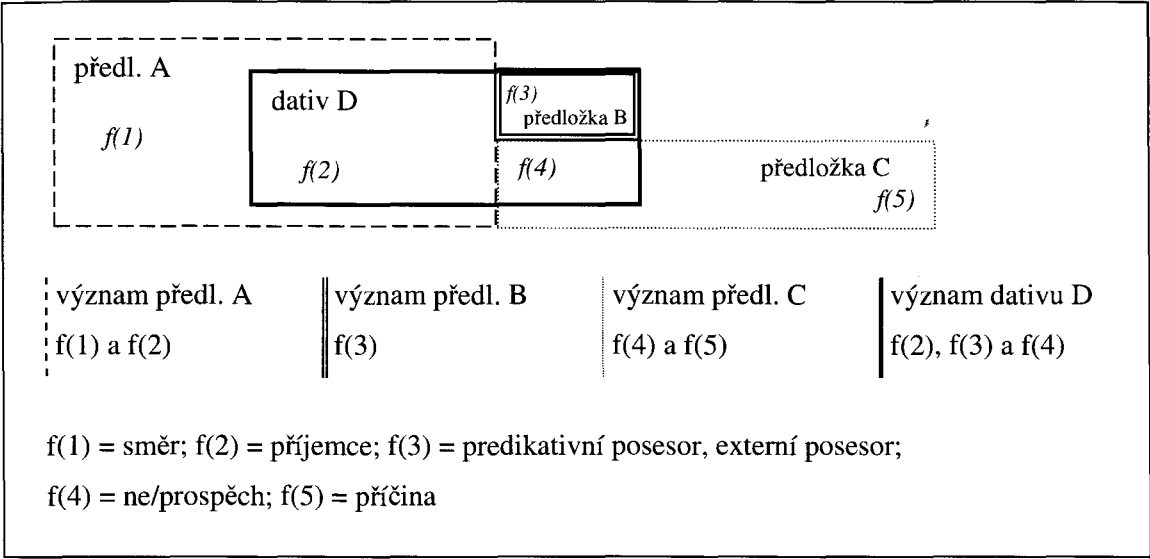
²⁵ Haspelmath používá termín „gramatický morfém“. Má tím na mysli distinktivní jazykovou formu v širokém slova smyslu.

²⁶ Uvedené vztahy jsou ilustrační, jazyky [1] a [2] nejsou skutečné přirozené jazyky.

Tento průnik zajímá kroslingvistu, na základě jazyka [1] se těžko uchopitelný obecný význam dativu porovnáním s jazykem [2] rozčleňuje na tři funkce (vymezení je dáno tím, že jsou rozlišeny v jiných jazycích). Vše, co v jazyce [1] vyjadřuje dativ, musí být v jazyce [2] vyjádřeno pomocí tří různých předložek. Vedle toho se vydělují i další funkce předložek jazyka [2], tyto funkce mohou být v jazyce [1] vyjádřeny úplně jinými prostředky.

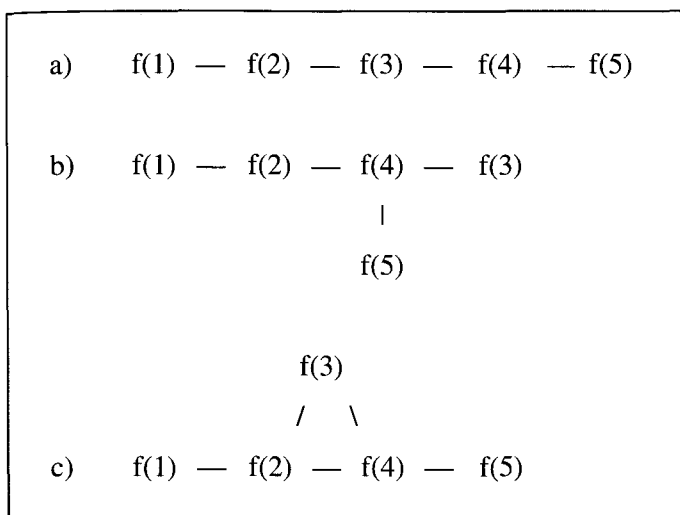
Jen na základě těchto dvou jazyků tedy určíme 5 funkcí, které se stávají potenciální součástí sémantické mapy. Podle Haspelmatha stačí vyvážený vzorek 12 nezávislých jazyků pro konstrukci sémantické mapy, aniž by přidáním dalšího jazyka doznala výraznějších změn. V schématu 2.1 jsou uvedeny i možné příklady konkrétních funkcí.

Schéma 2.1 První fáze konstrukce sémantické mapy (vlastní náčrtek)

Na myšlenkovém základě, vizualizovaném v předchozím grafu, lze vytvořit zárodek skutečné sémantické mapy: Podle dvou jazyků není zatím jasně určené, zda jsou funkce konečné, nebo se budou dále dělit (např. pokud jde o $f(3)$, pravděpodobně nalezneme jazyk, který má určitý prostředek pro vyjádření predikativního posesora a jiný pro externího posesora), a také není jasný vztah mezi funkcemi $f(2)$, $f(3)$ a $f(4)$. Za předpokladu existence stávajících funkcí a těchto dvou jazyků, jsou možné tři varianty (viz schéma 2.2). K určení vztahů je nutné prostudovat další jazyky.

Schéma 2.2. Varianty sémantické mapy (vlastní náčrtek)

2.1.1 VLASTNOSTI A DEFINICE SÉMANTICKÉ MAPY

Každá sémantická mapa v Haspelmathově pojetí má následující vlastnosti: Na konkrétním umístění funkcí v prostoru nezáleží (není důležitá délka hran, jen existence propojení). Každé dvě funkce, které jsou v určitém jazyce vyjádřeny jedním gramatickým způsobem, jsou spolu propojeny buď přímo (úsečkou), nebo nepřímo (propojením úsečkami přes další funkce). Přitom platí, že funkce, které jsou v určitém jazyce vyjádřeny jedním gramatickým způsobem, musejí být souvisle propojeny úsečkami (tzn. jejich propojení nemůže být přerušeno funkcí nenáležící k tomuto gramatickému způsobu).

U výše uvedeného grafu to znamená následující: Za předpokladu existence sémantické mapy (a) není možné, aby existoval v nějakém jazyce gramatický prostředek vyjadřující funkce $f(2)$ a $f(4)$, aniž by vyjadřoval funkci $f(3)$. To naopak umožňuje sémantická mapa (b), která naopak neumožňuje kombinaci funkcí $f(2)$ a $f(3)$ bez $f(4)$. Pokud jsou v jazycích světa zastoupeny obě varianty, má sémantická mapa podobu (c).

Haspelmath dále uvažuje o možnosti určit jednosměrnost některých hran pro popis diachronních změn; směr pak odpovídá rozšiřování jevu v čase²⁷.

Tento teoretický koncept má i určitá negativa, například Haspelmath nerozlišuje sílu propojení mezi funkcemi. Pokud je některá hrana využita u malého počtu jazyků, je její univerzální platnost sporná. Není také zcela jasné, na jaké rovině popisu se mají funkce vymezovat. Ve svojí podstatě je však celá teorie velmi praktická: kombinuje monosémistický a polysémistický přístup k významu. Porovnání kategorie v jednom jazyce s jejím ztvárněním

²⁷ Směrnost hran je možné použít pro zobrazení změn v teorii gramatikalizace. Ke gramatikalizaci viz oddíl 3.2.

v jiných jazycích umožňuje rozlišovat jednotlivé funkce, ale zároveň brání popis před nikdy nekončící atomizací významu, založenou čistě na tradici a intuici.²⁸

Externí posesivita se z tohoto pohledu vyděluje jako funkce gramatických významů, kterou má smysl popisovat, ačkoliv není jisté, zda je v češtině formálně odlišitelná od jiných funkcí gramatických morfémů.

přesně s
gim - (15)

²⁸ Shrnující porovnání sémantických map se strukturalismem: Ve strukturalismu mají jazykový význam pouze formy, které jsou odlišené od jiných jazykových forem uvnitř jednoho jazyka. U sémantických map se konstituuje jazyková funkce jako průnik jazykových významů všech jazyků světa; jazykový význam pro konkrétní jazyk není potřeba definovat.

3. EXTERNÍ POSESIVITA VE SVĚTOVÉ LINGVISTICE

Jev externí posesivity byl v úvodu této práce představen na pojetí Paynové & Barshiho (1999). Tři podmínky jejich definice znějí: v externěposesivních konstrukcích 1) je sémantický vztah posesora k posesu vyjádřen zakódováním posesora v jádrovém gramatickém vztahu; 2) posesor se nachází v jiné složce než posesum; 3) posesor je sice formálně zakódován jako argument predikátu, není však vyžadován argumentovým rámcem samotného slovesa.

Tento přístup k externí posesivitě však není jediný možný. Podobně jako v české tradici popis dativu posesivního zahrnuje u každého autora jiné typy případů, nebo dokonce zůstává nevymezen, je i popis externí posesivity značně heterogenní, často závislý na tom, kterému jazyku se autor věnuje. Uvažuje se tak na jedné straně o externí posesivitě v angličtině nebo o jejích stopách v jazyce, v němž není nijak syntakticky značena, na druhé straně jiní autoři sice jev jako takový uznávají, ale popisují ho jinými termíny nebo na odlišné bázi (Heine 1997, Hole 2006). Shrnutí případů, které je z typologického hlediska možné považovat za projevy externí posesivity, provedl Ekkehard König (2001).

3.1 FUNKČNĚ-TYPOLOGICKÉ HLEDISKO (KÖNIG, HASPELMATH)

König (2001) je stoupencem kroslingvistického popisu externí posesivity, v souhrnné kapitole o problematice celého jevu navazuje na dřívější specializovaný typologický výzkum evropských jazyků (Haspelmath & König 1995), shrnuje zde problematická místa popisu, uvádí sémantické i syntaktické vlastnosti externěposesivních konstrukcí, a to jak z typologické, tak z areální perspektivy.

Autor namítá, že dva body definice Paynové a Barshiho jsou příliš restriktivní, omezené na případy dativu posesivního, který je jen specifikem některých evropských jazyků. Jak dále uvádí, existují i pravidelné konstrukce se stejnou sémantikou, které některé z podmínek definice nevyhovují. Nabízí se tedy otázka, zda tyto případy také nepovažovat za externěposesivní.

3.1.1 POSESOR JAKO LOKATIVNÍ FRÁZE, IMPLICITNÍ POSESOR

Podle výše uvedené definice musí být posesor zakotven v jádrovém gramatickém vztahu ke slovesu; vylučuje se tedy jak předložková fráze („oblique“), tak lokativní fráze. Ve švédštině

je v jednom typu vět posesor vyjádřen právě jako lokativní fráze (9), význam věty ale odpovídá českému dativu posesivnímu:

- (9) ŠVÉDŠTINA (König 2001: 971)
Någon bröt armen på honom.
Někdo zlomit.PAST paže na něm.
»Někdo mu zlomil ruku.«

Jako další typ uvádí König konstrukce, které nevyhovují podmínce, že posesor nemá být vyžadován argumentovým rámcem slovesa. Jedná se jednak o tzv. „implicitněposesorní konstrukce“ (10), jednak o konstrukce, v nichž se hovoří o „rozdělování posesora“ („possessor splitting“). V angličtině jsou jedním z mála dokladů, u nichž lze o externí posesivitě vůbec uvažovat (11), konstrukce se vyskytují i v jiných jazycích, jsou velmi obvyklé v češtině.

- (10) ŠPANĚLŠTINA (König 2001: 971)
Carmen levant-ó la mano.
Carmen zvednout-3sg.PAST DET ruka.
»Carmen zvedla ruku.«

- (11) ANGLIČTINA (König 2001: 971)
Ben punch-ed Jim on the nose.
Ben udeřit-PAST Jim na det nos.
»Ben udeřil Jima do nosu.«

Na rozdíl od příkladu (9) jsou však externěposesivní vlastnosti u těchto konstrukcí přinejmenším sporné. Zdá se, že u nich například chybí typický sémantický rozdíl – zasaženost posesora, který odlišuje interně- a externěposesivní konstrukce (viz dále). V analytické části práce tomuto typu vět bude věnován prostor na materiálu českého jazyka.

3.1.2 VLASTNOSTI EXTERNĚPOSESIVNÍ KONSTRUKCE

Externí posesoři v rámci konstrukcí sice nejsou řízeni argumentovou strukturou slovesa,²⁹ ale zato jsou podle Königa (2001: 972, vlastní překlad) „syntakticky závislí na výskytu fráze s posesem. Posesum sémanticky vyvolává posesora a nemá mimo něj vlastní existenci. Jinými slovy posesa mají relační význam, a tak lze uvažovat o tom, že mají vlastní argumentovou strukturu. Je domněnka, že tento argument by mohla naplňovat právě posesorní fráze.“

König tak navazuje na pojetí Hansjakoba Seilera (1973), který pojímá posesivní vztahy některých jmen podobným způsobem jako syntaktické vztahy tranzitivních sloves. Tato jména

²⁹ König (2001: 972) označuje externího posesora jako „extra-tematický argument“. K tomuto pojmu viz oddíl 3.4.

nazývá relační, s tranzitivními slovesy je poji existence vztahu mezi dvěma jmennými frázemi. Od tranzitivních sloves se však odlišují v tom, že relační jména nejsou syntaktické, ale sémantické entity. Jejich role na rozdíl od role slovesných argumentů nesouvisí se zapojením do děje, ale „zdá se, že obecně náležejí do bio-socio-kulturní sféry, obvykle člověka“ (Seiler 1973: 234, vlastní překlad). Jejich role tedy vyplývá z toho, že jsou sémanticky (bio-socio-kulturně) svázána s jinými jmény. Za relační jména považuje Seiler zejména příbuzenská jména a části těla. Pro úplnost dodávám, že ostatní jména jsou podle Seilera nerelační. Pokud se mezi nimi vztah naváže (např. pomocí sloves *mít, patřit, vlastnit*), hovoří se o tzv. „etablování relace“. Termín relační jména zhruba odpovídá předvědeckému termínu „nezcizitelné vlastnictví“ (viz dále oddíl 3.1.4).

Kromě zvláštních sémantických vlastností poses je podle Königa dalším specifickým externěposesivních konstrukcí jejich vztah k interněposesivním konstrukcím; v jazyce obvykle existují oba typy vedle sebe, každý z nich přitom získává jiný význam. Jak autor uvádí, konstrukce s externím posesorem většinou implikují, že posesor je silně ovlivněn dějem nebo událostí udávanou ve zbytku věty. Věty s interním posesorem zase např. v němčině (nebo v češtině³⁰) často vyjadřují, že vztah mezi posesorem a posesem je oproti očekávání porušen. Věta *Spálil jsem svoje vlasy* implikuje, že vlasy již nemám na hlavě, zatímco věta *Spálil jsem si vlasy* v sobě obsahuje kromě vlastnictví vlasů i fakt, že posesor byl ovlivněn celým dějem. Jak autor podotýká, výběr mezi konstrukcemi není možný v případě idiomatických vyjádření, (12a) má svůj specifický význam, zatímco (12b) není interpretovatelné.

(12) NĚMČINA (König 2001: 972)

- a. *Die Polizei sitzt mir im Nacken.*
 DET policie sedí mně v.DET.DAT krk.DAT
 »Policie mi sedí na krku.«
- b. *?Die Polizei sitzt in meinem Nacken.*
 DET policie sedí v můj.DAT krk.DAT
 »Policie sedí na mém krku.«

3.1.3 TYPOLOGICKÁ VARIABILITA EXTERNĚPOSESIVNÍCH KONSTRUKCÍ

Dativ posesivní, jemuž bylo dosud věnováno nejvíce prostoru, je jen jedním z několika různých typů vyjádření externí posesivity. Z hlediska geografického je omezen pouze na území Evropy (König 2001: 971). Různé typy externěposesivních konstrukcí v jazycích lze

³⁰ Pro lepší názornost používám při výkladu Königovy příklady *Ich habe meine Haare verbrannt. Ich habe mir die Haare verbrannt* (2001: 972) v podobě přeložené do češtiny. Němčina se v tomto ohledu od češtiny neodlišuje.

nejúčelněji rozčlenit právě podle syntaktických vlastností posesora. Gramatický vztah externího posesora může být z typologického hlediska následující (podle Königa 2001):

- a) v jazyce nemusí být externěposesivní konstrukce vůbec přítomna (finština (13), hindština)
- b) externí posesor je vyjádřen jako nepřímý objekt (němčina, čeština (1a), maďarština, ruština)
- c) externí posesor je vyjádřen jako lokativní adjunkt, a to jak lokativem, tak lokativní adpozicí, supersivní nebo adessivní (např. švédština (9), irština, ruština)

U dalších typů konstrukcí se obvykle používá termín „vyzdvihnutí posesora“ („possessor raising“, příp. „possessor ascension“). Má se jím na mysli posun posesora z interněposesivní pozice do argumentové pozice subjektu nebo objektu. Od popisu tohoto procesu se upouští (viz dále Heine, Hole), termín však zůstává v literatuře zachován pro popis samotného výsledku: externího posesora v pozici subjektu nebo objektu.

- d) vyzdvihnutí posesora (posesor je vyzdvižen do stejné argumentové pozice jako posesum; hovoří se o tzv. „dvojitych objektech“ a „dvojitych subjektech“; korejština (14), mandarinská čínština)
- e) vyzdvihnutí posesora a vyřazení posesu (posesum je upozaděno například do lokativní fráze; yoruba (15); do tohoto typu může být případně zařazen i př. (11) z angličtiny)
- f) vyzdvihnutí posesora a inkorporace posesu (posesum je inkorporováno do predikátu; guaraní (16b))
- g) vyzdvihnutí posesora a aplikativní značení na slovese (externěposesivní vztah je značen zároveň aplikativním afixem na slovese; tzotzil, kalkatungu (17))

(13) FINŠTINA (König 2001: 973, cit. Ursula Lehmus)

Lapse-n tukka leika-ttiin.

dítě-GEN vlasy ustříhnout-PASS.PAST

»Dítěti byly ustříženy vlasy.« (lit. »Vlasy dítěte byly ustříženy.«)

(14) KOREJŠTINA (König 2001: 974)

Mary-ka ku namwu-lul kaci-lul cal-ass-ta.

Marie-NOM tenhle strom-ACC větev-ACC sekat-PAST-DECL

»Marie osekávala větve z toho stromu.« (lit. »Marie tomu stromu osekávala větve.«)

- (15) YORUBA (König 2001: 974, cit. Rowlands)
ó jí mi l' ówó gbé.
 on ukrást já.ACC v peníze vzít
 »Ukradl mi peníze.«
- (16) GUARANÍ (König 2001: 974, cit. Velázquet-Castillo)
- a. *A-jo-hei-ta pe-mitārova*
 1ACT-umýt-FUT tohle-dítě obličej
 »Umyju obličej toho dítěte.«
- b. *A-hova-hei-ta pe-mitā.*
 1ACT-obličej-umýt-FUT tohle-dítě
 »Umyju tomu dítěti obličej.«
- (17) KALKATUNGU (König 2001: 975)
Kalpin-tu lha-nytyama-mi-kin nyini thuku?
 muž-ERG bít-APPL-FUT-INTERROG ty:ABS pes:ABS
 »Zbije ti ten chlap psa?«

Gramatické vztahy posesa jsou napříč jazyky rozmanitější než vztahy posesora. Zakódování posesa je totiž závislé na valenci konkrétního slovesa (jeho argumentové struktuře), lze však hovořit o preferencích pro určité syntaktické vztahy. Jak uvádí König, možnosti vyjádření posesa jsou omezeny jednak obecně (posesum může být subjektem jen v konstrukci s netranzitivními slovesy), jednak v konkrétních jazycích. Tato další omezení vyplývají v návaznosti na specifický význam, který obvykle nesou externěposesivní konstrukce (ovlivněnost posesora něčím, co se děje na posesu). Haspelmath (1999) na základě studia evropských jazyků zkonstruoval hierarchii vztahů poses (Hierarchie vyjadřuje, že vyjádření poses na levé straně jsou častější než ta více napravo³¹). König píše, že se zdá být alespoň částečně platná i pro další jazyky.

Hierarchie syntaktických vztahů podle Haspelmatha (1999: 113, vlastní překlad):

předložková fráze³² > přímý objekt > neakuzativní subjekt³³ > neergativní subjekt > tranzitivní subjekt

Nedílnou součástí externěposesivního vztahu je sémantická charakteristika jednotlivých členů konstrukce (posesora, posesa i predikátu) i sémantické vztahy mezi nimi. V pozici externího posesora nemohou vystupovat všechna jména bez rozdílu, v každém jazyce je skupina posesorů jinak vymezena. Obecně ale platí, že „v nejvíce prototypickém případě se jedná o živé, lidské bytosti, také snad se schopností zúčastnit se řečového aktu“ (König 2001: 976).

³¹ Posesa na pozici nepřímého objektu nebyla nikdy zaznamenána (König 2001: 975).

³² V citaci u Königa (2001: 976) předložková fráze chybí, v originále u Haspelmatha (1999) je však uvedena.

³³ Neakuzativním subjektem je míněn „netranzitivní subjekt se sémantickou rolí pacienta“ (König 2001: 975, vlastní překlad)

přitom se uplatňuje tzv. „hierarchie životnosti“ („animacy hierarchy“). Pokud se v konkrétním jazyce může stát externím posesorem osoba/bytost/věc na nižší úrovni hierarchie, může jím být i ta na vyšší úrovni. Implikační univerzálie tedy fungují proti směru šipek.

Hierarchie životnosti podle Königa (2001: 976, vlastní překlad):

os. zájmena 1./2. osoby > os. zájmena 3. osoby > vlastní jména > ostatní životná jména > neživotná jména

Predikáty externěposesivních konstrukcí jsou převážně dějové, především ty, které vyjadřují účinek (vliv). Neplatí to však všeobecně. Jak píše König, jedná se spíše o preferenci zjištěnou v evropských jazycích; korejština, japonština i americké jazyky mají v rámci externěposesivních konstrukcí rovněž predikáty statické netranzitivní.

Za prototypický vztah externí posesivity se považuje tzv. „nezcizitelné vlastnictví“.

3.1.4 NEZCIZITELNÉ VLASTNICTVÍ

Pojem nezcizitelné vlastnictví není zcela přesný, poprvé se o něm hovořilo v souvislosti se severoamerickými jazyky,³⁴ v nichž dochází k odlišnému gramatickému (morfologickému a syntaktickému) značení některých sémanticky vymežitelných jmen oproti všem ostatním.

Seiler (viz výše o relačních jménech) se snažil pojem nezcizitelné vlastnictví vědecky definovat. V jazycích bez jasného gramatického značení nezcizitelnosti (např. v němčině a v češtině) však zůstává hranice mezi zcizitelnými a nezcizitelnými jmény (nerelačními a relačními) rozostřená. Za centrální případy nezcizitelnosti jsou obvykle považovány části těla, příbuzenské vztahy, další vztahy část-celek a části oděvu. Ostatní jména už jsou méně univerzální, „spíše“ zcizitelná a do značné míry závislá na kultuře, z níž vychází daný jazyk.

V lingvistice existují minimálně dva koncepty pracující s pojmem „zcizitelné vlastnictví.“ První koncept je založen na studiu neindoevropských jazyků (např. Nicholsová 1988), v nichž se jednoznačně vyděluje určitá skupina jmen na základě formálních charakteristik. Jména v ní zastoupená mají mimo jiné jisté sémantické charakteristiky, které se souhrnně označují jako „nezcizitelnost“. Oproti tomu druhý koncept, např. Seilerův, vychází z toho, že některá jména (v bio-socio-kulturní sféře člověka) mají napříč jazyky zvláštní charakteristiky; přitom se zobecňují také výsledky studia jazyků s gramatickým značením nezcizitelnosti. Toto pojetí tak používá podobné metody jako sémantické mapy.

Gramaticky je nezcizitelnost značena v poměrně značném množství jazyků (zastoupeny jsou všechny hlavní světadíly). Podle knihy Bernda Heina (1997: 172) má kategorie nezcizitelného vlastnictví sklon zahrnovat následující charakteristiky: omezuje se na atribu-

³⁴ Podle Piňhy (1992: 16) se o nezcizitelném vlastnictví píše již u Boase v roce 1911.

tivní posesivitu (tedy i externí); oproti zcizitelným jménům bývají v jazyce nezcizitelná jména méně značena (např. jim chybí některé morfologické afixy); nezcizitelné vlastnictví zahrnuje užší strukturální vazbu mezi posesem a posesorem; posesivní markery nezcizitelných jmen jsou archaičtější (etymologicky starší) než u zcizitelných jmen; do kategorie nezcizitelnosti patří jména označující příbuzenské vztahy, části těla a obvykle ještě další skupina jmen; soubor jmen v této kategorii je na rozdíl od ostatních jmen v konkrétním jazyce uzavřen.

König pracuje s nezcizitelností kroslingvisticky, pro rozšíření externí posesivity v jazycích počítá s tzv. „hierarchií nezcizitelnosti“ („inalienability hierarchy“).³⁵ Cituje zde jemně rozlišené pojetí Paynové a Barshiho (1999). Lze z ní vyvodit, že v konkrétním jazyce se např. nenacházejí externěposesivní konstrukce se zcizitelným vztahem, pokud takové konstrukce neexistují zároveň se vztahem nezcizitelným.

Hierarchie nezcizitelnosti podle Paynové & Barshiho (1999: 14, vlastní překlad):

část těla > část celku > ostatní nezcizitelná > zcizitelná + blízká > zcizitelná + vzdálená > nevlastnitelná³⁶

3.1.5 AREÁLNÍ OHRANIČENOST JEDNOTLIVÝCH TYPŮ EXTERNĚPOSESIVNÍCH KONSTRUKCÍ

Samotný jev externí posesivity se začal typologicky popisovat teprve po komparaci dvou původně zvlášť pojímaných jevů (tzv. „vyzdvihnutí posesora“ v neevropských jazycích a externěposesivních konstrukcí s dativem v evropských jazycích). Výzkum podle Königa ukazuje, že formální ztvárnění externí posesivity není v jazycích světa různorodě namícháno, ale že celé externěposesivní šablony jsou distribuovány do větších geografických areálů.

V evropském areálu je posesor obvykle značen dativem, ve východoasijských jazycích je přítomen fenomén vyzdvihnutí posesora, původní americké jazyky zase zahrnují často inkorporaci posesa. Nezávisí přitom na tom, do jaké příbuzenské skupiny daný jazyk patří. Takové poznatky myslím nasvědčují tomu, že i formální vyjádření externí posesivity odráží spíše bio-socio-kulturní zázemí jazyků než jejich typologickou a příbuzenskou charakteristiku. V této práci se budu věnovat podrobněji evropskému areálu, přesněji řečeno, budu hledat, jakou pozici v něm zaujímá čeština.

³⁵ Tato hierarchie však neplatí obecně a bezvýjimečně pro „nezcizitelnost gramatickou“. U některých jazyků s gramatickým značením nezcizitelnosti patří do kategorie nezcizitelných jmen např. příbuzenské vztahy, ale ne části těla; v jazyce ewe (viz Heine 1997: 182).

³⁶ Tento stupeň není u Königa (2001: 977) uveden.

3.2 „POSESIVNÍ SPECIFIKACE“ JAKO GRAMATIKALIZACE (HEINE)

Bernd Heine (1997) místo pojmu externí posesivita hovoří o „posesivní specifikaci“. Aby jeho koncept bylo možné plně pochopit, nastíním nejprve jeho celkové pojetí posesivity vycházející z kognitivního pohledu na jazyk. Heine na začátku své knihy *Possession* uvádí, že posesivita je univerzální doména a že tedy „u každého přirozeného jazyka se očekává, že pro ni bude mít konvencionalizovaná vyjádření“ (Heine 1997: 1, vlastní překlad). Jak uvádí autor, takový předpoklad s sebou přináší řadu problémů: z kognitivní povahy posesivity totiž plyne, že bývá popisována jako koncept inherentně vágní a rozostřený. (Neexistují univerzálně definované hranice toho, co je ještě posesivita.) Někteří autoři pak dokonce píšou o tom, že posesivita nemá konceptuální ani lingvistický základ; „je jen vtělena do konvencí a forem sociálního chování“ (Heine 1997: 1).

Rozsah významů vyjadřovaných konkrétními posesivními konstrukcemi je podle Heina tak široký (viz např. sloveso *have* v angličtině), že nelze všechny z nich pojímat jako posesivní. Koncepty, které například všechny vazby s *have* považují za posesivní, ve svém důsledku vedou až k abstraktním závěrům, v nichž se pojem posesivita rozšiřuje na obecnou relaci mezi dvěma entitami. Z druhé strany Heine uvádí, že vyjádření posesivity často mají kromě posesivního i další přídavné významy.

Strukturalistickými termíny mohu celý nastíněný problém shrnout tak, že u většiny posesivních vztahů se oboustranně projevuje asymetrický dualismus jazykových jednotek (ve smyslu Skaličky 1935).

Heine se proto ve své práci nesnaží vymezovat hranice posesivity, cílem jeho práce je explanace posesivních forem: „studovat, proč je posesivita vyjádřena právě takto“ (1997: 6, vlastní překlad). Svá pozorování buduje na poznatcích teorie gramatikalizace³⁷. Tento koncept se rozvíjí na základech kognitivní lingvistiky v posledních dvaceti letech a je už dosti propracovaný. Základy teorie lze shrnout do následujících předpokladů:

- (i) Struktura gramatických kategorií je do značné míry predikovatelná, jestliže známe rozsah možných kognitivních struktur, z nichž jsou tyto kategorie vyvozeny. (...)
 - (ii) Gramatické kategorie mohou být vystopovány až k sémanticky konkrétním zdrojovým konceptům.
 - (iii) Každé gramatické kategorii přísluší jen malý okruh možných zdrojových konceptů.
 - (iv) Výběr zdrojů je dán primárně univerzálními konceptualizačními způsoby, ale zároveň je ovlivněn dalšími faktory, zvláště areálními.
- (Heine 1997: 6)

³⁷ „Gramatikalizací míníme proces, při kterém lingvistický výraz E, navíc ke svému konvenčnímu významu M1, přijímá abstraktnější a více gramatický význam M2.“ (Heine 1997: 76)

Kromě toho Heinův výzkum zapadá i do kroslingvistického typologického paradigmatu, s tím rozdílem, že jazykové pravidelnosti vysvětluje na základě diachronního vývoje. Heine uvádí příklad, jak jeho metodologie funguje: pokud existuje po světě jazyková forma, která zároveň označuje posesivitu a slovesný vid (viz anglické *have*), potom jsme vedeni k závěru, že ta prvně jmenovaná je historicky dřívější. Závěr je postaven jednak na základě věrohodných dokladů o diachronní změně, jednak na generalizacích gramatikalizace.

Z tohoto hlediska pak Heine nahlíží i tradiční koncept tzv. „vyzdvihnutí posesora“. Samotný termín považuje za zcela zavádějící. Generativistická představa, že interní posesor je nějakým procesem vyzdvižen do vyšší pozice ve větě, je totiž v rozporu s diachronním vývojem zjištěným gramatikalizací. Navíc ani neplatí předpoklad transformačních lingvistů, že věty s interním a externím posesorem mají stejný význam (tento rozdíl byl již rozebrán výše). Heine rozčleňuje externěposesivní konstrukce odlišně než König – na čtyři typy (v hranatých závorkách), které reprezentují německé příklady (18a–d).³⁸

(18) NĚMČINA (Heine 1997: 164n.)

- a. *Paula ist (am Bein) verletzt.*

Pavla je na noze zranit.PERF

»Pavla má zraněnou nohu.« (lit. »Pavla je zraněna na noze.«) // »Pavla je zraněna.«

[X je ovlivněno na části těla Y]

- b. *Der Hund hat Paula (ins Bein) gebissen.*

DET pes má Pavlu do nohy kousnout.PERF

»Pes kousnul Pavlu do nohy.« // »Pes kousnul Pavlu.«

[Z ovlivňuje X na části těla Y]

- c. *(Paula) tut das Bein weh.*

Pavla.DAT dělá det noha bolest

»Pavlu bolí noha.« // »Noha bolí.«

[Část těla Y je ovlivněna u/pro posesora X]

- d. *Der Arzt hat (Paula) das Bein gerettet.*

DET lékař má Pavla.DAT DET nohu ošetřit.PERF

»Lékař ošetřil Pavle nohu.« // »Lékař ošetřil nohu.«

[Z ovlivňuje část těla Y posesorovi X]

³⁸ Na závěr části o tomto jevu (1997: 171) však autor uvádí, že pojednával pouze o jedné z mnoha morfosyntaktických struktur zařazovaných pod označení „vyzdvihnutí posesora“. Jeho hlavním cílem bylo nabídnout odlišný přístup k tomuto jevu.

Heine celý jev nahlíží jako druh specifikace. Podle něj je možné každý z příkladů oprostit o pádový výraz, který nepatří do rámce slovesa (*am Bein*, *ins Bein* v (18a, b), *Paula* v (18c, d)). Oproti těmto kratším nerozšířeným konstrukcím je ty rozšířené možné považovat za ty, které „specifikují“ posesora (18c, d) nebo posesum (18a, b).³⁹

Heinův přístup se odlišuje od tradičního ve dvou základních bodech: 1. Neexistují jen konstrukce s externím posesorem, ale také s externím posesem. 2. Proces postupuje od základnější struktury k struktuře rozšířené – tento mechanismus nazývá „posesivní specifikace“. Specifikaci spíše vnímá jako vývojový proces, s jehož výsledky se dnes setkáváme. Existují tak vedle sebe v jazyce struktury základní (*Oheň hoří*) i rozšířené (*Hoří mi obličej*). Heine si dále všímá okolnosti, kterou jsem už také probíral v rámci hierarchií (v oddílu 3.1): specifikace se většinou týká lidských posesorů a částí těla, u řady jazyků na ně však není omezena. Evoluci celého jevu pak vidí Heine následovně:

Stupeň A: Existuje osoba X, která je ovlivněna určitým procesem. (např. *Pes kousnul Pavlu*, pozn. JK)

Stupeň B: Spíše než celá osoba X je ovlivněna část těla Y. Mluvčí to vyjadřuje přidáním specifikující informace (Y). (např. *Pes kousnul Pavlu do nohy*, pozn. JK)

Stupeň C: Místo části těla, specifikátor Y může být zcizitelným předmětem na těle, např. částí oblečení či dekorací.

Stupeň D: Místo předmětu na těle Y může být předmětem nějak blízkým X, např. příbuzný nebo osobní věc (domácí zvíře, potřeba pro domácnost). (Heine 1997: 169)

Autor tak kombinuje „hierarchii nezcizitelnosti“ (ve fázích B–D) s diachronním vývojem předpokládaným gramatikalizační teorií. Hierarchie tedy kromě toho, že určuje možné vlastnosti jazyků, získává i rozměr časový. Podle Heina se jazyky liší právě podle stupňů, které mají gramatikalizované – mnoho jazyků nepokročí dále než do fáze B.

Pokud uvažují češtinu, vyslovuji zatím hypotézu, že rozsah užití dativu posesivního pokročil do fáze D a možná ji ještě překonal. Heine zavedením pojmu specifikace prakticky velmi rozšířil rozsah externí posesivity. Zdá se spíše, že („externí“) specifikace by mohla být obecnějším jevem, který se neomezuje jen na zvláštní skupinu „nezcizitelných“ jmen.

3.3 EXTERNÍ POSESIVITA V JAZYCE, KTERÝ JI NEVYJADŘUJE

Ojedinělým příspěvkem je studie Polinské a Comrieho (2002), která částečně dokládá, že externí posesivita může být nezávislým sémantickým jazykovým fenoménem s různými způsoby gramatického vyjádření. Autoři si všímají kavkazského jazyka Tsez. V něm sice

³⁹ O těchto konstrukcích jsme však už dříve vyjádřili pochybnost, zda je vůbec považovat za externěposesivní.

nedochází ze syntaktického hlediska k externí posesivitě (posesor se nestává argumentem slovesa), ale vztah mezi posesorem a posesem se projevuje při tvoření vztažných klauzí.

V jazyce Tsez může být relativizován pouze argument predikátu: subjekt, přímý objekt a nepřímý objekt (2002: 526; vlastní překlad, tvoří se věty odpovídající českým *Chlapec, který dal dívce květinu./Květinu, kterou dal chlapec dívce./Dívka, jíž dal chlapec květinu*). Genitivní podsložku některého z argumentů tedy není možné relativizovat. (**Chlapec, jehož pes utekl, brečí.*)

V určitých případech to však neplatí: genitivní vztažná klauze se vytvoří v případě, že (i) existuje vztah mezi posesorem a posesem (relační jména, nezcizitelné vlastnictví, příbuzenský vztah) a (ii) pokud je predikátem neakuzativní netranzitivní sloveso (tato slovesa jsou přitom vždy takové povahy, že zatahují oba referenty do celé události a působí na ně – dochází ke změně stavu: prospěchu/neprospěchu). Jedná se o sémantické vlastnosti, které jsou v jiných jazycích typické pro externěposesivní konstrukce.

Není tedy gramatická věta (19c), sloveso „jít“ je agentivní/neergativní, nesplňuje podmínku (ii). Naopak přípustná je věta (19d) s netranzitivním neakuzativním slovesem „umřít“. Ukončené klauze (19a) a (19b) jsou přitom syntakticky totožné.

(19) TSEZ (Polinsky & Comrie 2002: 527, 537)

- a. *uži-s obiy Ø-ik'i-s.*
chlapec-GEN1 otec:I:ABS I-jít-PAST.WIT
»Otec chlapce odešel.«
- b. *uži-s obiy Ø-exu-s.*
chlapec-GEN1 otec:I:ABS I-umřít-PAST.WIT
»Otec chlapce umřel.« (včetně významu české věty »Otec umřel chlapci.«)
- c. [**obiy Ø-āk'i-ru*] *uži 'iyay-xo.*
otec:I:ABS I-jít-PAST.PART chlapec:ABS brečet-PRES
»Chlapec, jehož otec odešel, brečí.«
- d. [*obiy Ø-āxu-ru*] *uži 'iyay-xo.*
otec:I:ABS I-umřít-PAST.PART chlapec:ABS brečet-PRES
»Chlapec, jehož otec umřel, brečí.«

Tedy fenomén externí posesivity je v jazyce Tsez přítomen, ale pouze nepřímo. Autoři uzavírají, že pokud by se podařilo kroslingvisticky oddělit sémantiku externí posesivity od její syntaxe, mohlo by to znamenat, že obvyklé příklady externí posesivity (např. dativní posesor v evropských jazycích) reprezentují gramatikalizaci nezávislého sémantického fenoménu. Tento doklad příliš nepodporuje široké gramatikalizační Heinovo pojetí posesivní specifikace.

3.4 „EXTRA ARGUMENTALITA“ (HOLE)

S pojetím externí posesivity jako vyzdvižení posesora do argumentové pozice podobně jako Heine nesouhlasí Daniel Hole (2006). Hole se dlouhodobě zabývá problematikou externí posesivity, ovšem nehovoří o externí posesivitě nebo o vyzdvižení posesora, ale o „extra argumentech“. Na rozdíl od Heina, u nějž je centrem výzkumu posesivita a na ni se nabalují další vlastnosti, Hole ve své studii vyvrací, že základním vztahem v těchto konstrukcích je posesivní vztah.

Jak jsem již několikrát uvedl, podle definice Paynové a Barshiho je znakem externě-posesivních konstrukcí zvláštní pozice posesora v klauzi – ten je argumentem predikátu, přestože není vyžadován argumentovou strukturou slovesa. Způsob zakódování externího posesora je v souladu s pojetím Holova extra argumentu, autor však nepovažuje tento argument za posesora. Zároveň odmítá, že zvláštní vztah mezi extra argumentem (obvykle posesorem) a níže zabudovaným větným členem (obvykle posesem), je vztahem posesivity.

Ve vývoji popisu problematiky externí posesivity tak lze za posledních patnáct let pozorovat výrazný posun. Od konceptu „vyzdvižení posesora“, který nepočítá s posunem významu mezi interně- a externěposesivní konstrukcí, se přes funkčně-typologický pohled, popisující kromě posesivního vztahu další významy, dobírá lingvistika k pohledu, který tyto neposesivní významy považuje za základ a posesivní vztah za marginální záležitost.

Hole na analýze němčiny a mandarínské čínštiny ukazuje, že zvláštní argumenty jsou obecně tzv. zasaženými (ovlivněnými, „affectees“ u kauzálních predikátů) nebo tzv. mezníky („landmarks“ u stavových lokálních predikátů, kde extra argument není ovlivněn dějem). Tedy extra argument není vlastníkem věci umístěné v jiné složce, ale buď referentem zasaženým dějem prostřednictvím věci v jiné složce (viz např. *Myje mi vlasy. Rozbil mi brýle*), nebo zjednodušeně řečeno mezníkem (v příkladu (20) *the ship*) ohraničujícím oblast, v níž se děj koná.⁴⁰

(20) ANGLIČTINA (Hole 2006: 22)

<i>The</i>	<i>ship</i>	<i>tore</i>	<i>one</i>	<i>of</i>	<i>its</i>	<i>sails</i>
DET	lod'.NOM	roztrhat (se).PAST	jeden	z	jeho	plachta.PL.
»Lodi se roztrhla jedna z plachet.«						

Holova argumentace je namířena proti pojetí „vyzdvižení posesora“ v generativistické teorii, v níž se počítá s procesem mezi interně- a externěposesivní konstrukcí. Hole, ačkoliv má blízko k transformační gramatice, navrhuje odlišný popis fenoménu zvláštního argumentu.

⁴⁰ Je zde vidět paralela s Heinovou specifikací i s Königovým pojetím. Rozdíl je v kladení důrazu na predikát.

Připomíná, že ačkoliv označení procesu vyzdvihnutí posesora vzniklo původně na půdě generativní lingvistiky, funkcionalistické typologické přístupy (přestože jejich výstupy ohledně externí posesivity nebyly podle něj v syntaxi jednoznačně akceptovány) v mnohém osvětlily sémantické difference mezi externě- a interněposesivními konstrukcemi.

Hole třemi způsoby dokládá, že extraargumentalita nemůže být popsána jako vyzdvihnutí posesora. Za prvé na němčině ukazuje, že pokud je posesor mrtvý, nemůže stát ve zvláštní argumentové pozici (21a/b). Podobné rozdíly jsou prý rovněž v mandarinské čínštině. Podle něj dativ v němčině a subjekt v mandarinštině zavádějí tematickou roli „zasaženého“, která kombinuje jak vlastnosti typického agenta (vnímavost/vědomost), tak pacienta (kauzální zasaženost).

(21) NĚMČINA (Hole 2006)

a. [Nejprve umřel Paul.]

Dann starb auch seine Mutter.

Potom umřít:PRET.3SG také jeho:NOM Matka

»Potom umřela také jeho matka.«

b. [Nejprve umřel Paul.]

**Dann starb ihm auch seine Mutter.*

Potom umřít:PRET.3SG 3SG:DAT také jeho:NOM Matka

»Potom mu umřela také jeho matka.«

Jeho druhý argument je založen na tom, že německý dativ může být pasivizován pouze v případě, že subjekt pasivní věty je „zasažený“ (22a/b); pokud je dativní argument jiné povahy (22c/d), nemůže se pasivum vytvořit.⁴¹

(22) NĚMČINA (Hole 2006: 4n)

a. *Die Wachen öffneten dem Angreifer das Tor.*

DET.NOM.PL strážce:PL otevřít:PRET.3PL DET.DAT útočník DET.ACC brána

»Strážce otevřely útočnickovi bránu.«

b. *Der Angreifer bekam das Tor geöffnet.*

DET.NOM útočník dostat:PRET.3SG:AUX DET.ACC brána otevřít:PTCP.PAST

»Útočnickovi se otevřela brána.« lit.: »Útočník dostal bránu otevřenou.«

c. *Die Zensur öffnete der Beeinflussung das Tor.*

DET censura otevřít:PRET.3SG DET.DAT ovlivňování DET.ACC brána

»Censura otevřela bránu ovlivňování.«

d. **Die Beeinflussung bekam das Tor geöffnet.*

DET.NOM ovlivňování dostat:PRET.3SG:AUX DET.ACC brána otevřít:PTCP.PAST

lit.: »Ovlivňování dostalo bránu otevřenou.«

⁴¹ Viz podobné syntaktické pravidlo u jazyka tsez.

Podobná pravidla dokladuje i v čínštině. Hole jako třetí argument namítá, že v modelech s externí posesivitou se objevuje problematická presupozice vlastnění u posesora a naopak ztráta „logického důsledku“ („entailment“), informace o tom, že referent v extra argumentu je zasažen dějem (viz příklad (23)). „Pokud by extra argument byl zakódován jako posesor, byl by to jediný typ slovesného argumentu, který znám, z kterého se sděluje presupponovaná informace“ (Hole 2006: 5).

(23) NĚMČINA (Hole 2006: 6, vlastní překlad)

- a. *Falls die Schwester dem Patienten auf den Mantel tritt,...*
Pokud DET sestra DET.DAT pacient na DET.ACC kabát šlápne
»Pokud sestra šlápne pacientovi na kabát,...«
- b. presupozice: ‚Pacient vlastní kabát, má ho na sobě, drží si ho v blízkosti těla, nebo je k němu lokálně vztažen jiným způsobem.‘
- c. ztracený logický důsledek: ‚Pacient je vědomě zapojen v události, v níž je kauzálně ovlivněn.‘

Holův přístup naproti počítá s tím, že informace o zasaženosti je přímo spojena se zvláštním argumentem, nekombinuje presupponovanou informaci o posesivitě a důsledkovou informaci o zasaženosti v jedné složce⁴². Presupponovaná informace o posesivitě se u Hola neztrácí, ale „vychází od DP-interního posesora (který může být implicitní), a tato informace je očekávána jako presupoziční“ (Hole 2006: 15, vlastní překlad).⁴³

Teorie vyzdvižení posesora podle něj také nedokáže vysvětlit, proč se údajní posesoři chovají jako zasažení. Nevysvětluje, proč mají vyzdvižení posesoři jiné tematické nároky než ti interní. Podle Holova přístupu jsou rozdílné, protože mezi interním a externím posesorem není žádný pohyb, neprobíhá mezi nimi také žádný lexikální proces.

Zdá se, že Holova kritika se přímo netýká dosavadních typologických přístupů, jde spíše o terminologii a konkrétní způsob popisu. Externěposesivní konstrukce, jak je chápu v této práci, nejsou posesivní v úzkém slova smyslu a zasaženost („affectedness“) je v typologických studiích pravidelně zmiňována jako příznak externěposesivní konstrukce oproti interněposesivní. Ani Heine nehovoří synchronně o procesu, ale o vývoji. Problém je v syntaktickém uchopení celého jevu a jeho zasazení do kontextu celé větné syntaxe, který většina kroslingvisticky orientovaných studií neřeší.

⁴² „Žádná dvě tematická zapojení odlišných informačních charakterů nemusejí být vyjádřeny jednou složkou (DP)“ (Hole 2006: 5, vlastní překlad).

⁴³ Tedy v příkladu (23) je podle Hola interní posesor u kabátu „jeho“ nevyjádřený.

Hole kritizuje zejména popis procesu/vztahu mezi interními a externími posesivními konstrukcemi. Tedy nesouhlasí s jednou z variant vysvětlení existence externěposesivních konstrukcí v jazyce (podobně jako Heine) a nesouhlasí s tematickou rolí posesora. S Heinem mají společnou snahu po popsání jevu externí posesivity v rámci širší lingvistické problematiky. (Heine přitom postupuje od sémantiky posesivity, Hole naopak od větné syntaxe.) Hlavní rozdíl zůstává v důrazu na vztah extra argument–predikát, kterému Hole věnuje největší pozornost.

Extraargumentalita však má u Hla širší záběr. Kromě již rozebrané role zasaženosti, Hole popisuje roli „landmark“ (mezník) pro věty se „stavovými lokativními predikáty, u nichž nelze o zasaženosti mluvit. Referent v roli mezníku vymezuje hranici prostoru, kde určitý stav platí. Ve větě (20) se plachta roztrhla na lodi, se nemluví o plachtě, která by skončila jako funkční entita vůbec, ale o plachtě, která přestala fungovat na konkrétní lodi. V jiném článku Hole (2005) navrhuje popisovat prospěchovost jako extraargumentalitu: referent v prospěchové pozici rozkládá na zasaženost a účelnost: „Jestliže mi někdo koupí koláč, budu zasaženým touto událostí a koláč bude mít pro mě určitý účel“ (Hole 2006: 25)⁴⁴. Některé postřehy z článku Hla (2005) budu reflektovat v analýze o češtině.

Nakonec Hole hovoří o tom, že se zatím nevěnoval konstrukcím, které mají vedlejší složku s lokativním významem nebo nejsou argumentem slovesa: *Stařec se díval dívce na nohy. Uhodil ho do hlavy* (označované jako „possessor splitting“, specifikace posesa). Je otázka, zda v těchto případech bude autor za extra argument považovat posesum. Není mi také jasné, čím jsou dativní konstrukce bez pasivního protějšku: jakým argumentem je „der Beeinflussung“ v příkladu (22c)? Pro češtinu zůstává z hlediska Heinova přístupu nevyřešeno, jak testovat extraargumentalitu, když v ní neexistuje možnost tvoření dativněpasivních konstrukcí.

3.5 SHRUTÍ PŘÍSTUPŮ K EXTERNÍ POSESIVITĚ

Externěposesivní vztah sestává z tří složek: posesora, posesa a predikátu. König představuje externí posesivitu jako jev, kterého se zúčastňují tyto tři složky relativně vyváženě (každá má ve vymezení jevu své místo).

U Königa je externí posesivita fenoménem, který má v jazycích světa různorodá, ale typická gramatická vyjádření: „všudypřítomnost externěposesivních konstrukcí naznačuje, že

⁴⁴ Hole se tak z opačné strany blíží k Piřhovi (1971, 1993), podle nějž neexistuje dativ posesivní (viz výše). Rozdíl je v označení role dativu: u Piřhy je vše ne/prospěch, u Hla zasaženost.

musejí být nějakým přirozeným lingvistickým fenoménem, který slouží důležité komunikační potřebě. Navíc za různými uvedenými formálními vlastnostmi stojí zřejmě i nějaká pragmatická nebo kognitivní motivace“ (König 2001: 977). Königa nepřekvapuje, že je v syntaktické formě reflektován jev, při němž typicky lidská bytost je ovlivněna událostí ovlivňující část jeho těla (která nemůže sama o sobě existovat).

König (2001) však v závěru článku podotýká, že syntaktické teorii dosud nebyla nabídnuta přesvědčivá řešení problémů vzniklých existencí externích posesorů (neshoda mezi argumentovým rámcem slovesa a argumentovým externím posesorem, která narušuje koncepci valenční syntaxe). Dosavadní přístupy navrhuji například řešení, že argumentová struktura slovesa je pro externěposesivní konstrukci upravena nějakou lexikální operací a tento argument je vyžadován jako výsledek této operace (Baker). Pro evropské jazyky byla navržena idea, že zvláštní argument (posesor) nasycuje prázdnou argumentovou pozici vytvořenou relačními jmény vyjadřujícími posesum (Polinsky & Comrie). Posledním, čistě pragmatickým vysvětlením pak je idea, že zvláštní argument je vyžadován („licencován“), pokud je referent relevantní pro to, co daná klauze znázorňuje a pokud do ní zapadá (Shibatani).

V tomto kontextu se jeví Holova teorie jako zajímavé a zřejmě nejelegantnější řešení nastíněných problémů. Domnívám se však, že přitom není nutné ztrácet veškeré dosavadní popisy externí posesivity a vymezovat se proti nim. Hole klade větší důraz na externího posesora⁴⁵ a jeho vztah ke slovesu (jeho argumentovou roli). Celý koncept externí posesivity posouvá k formálnímu syntaktickému popisu, v němž se pak smazávají některé významové nuance v rámci externěposesivních konstrukcí. I když Hole v popisu sjednotí externí posesivitu s prospěchovostí, bude myslím stále zajímavé na určité rovině rozlišovat mezi těmito dvěma typy konstrukcí, ačkoliv z hlediska větné syntaxe půjde o extra argumenty. Holovy role „affectee“ a „landmark“ jsou syntaktické entity, jimiž lze formálně popsat jev externí posesivity.

Heine oproti Holovi klade důraz na vztah mezi posesorem a posesem (jeden je specifikátorem druhého). Jeho teorie neřeší aktuální problémy syntaxe, ale za pomoci gramatikalizace nachází propojení mezi současnými konstrukcemi a kognitivními konceptualizačními strukturami. Takové pojetí nahlíží problém z druhé strany, pomáhá odhalit sémantiku externěposesivních konstrukcí.

⁴⁵ Lépe řečeno extra argument: referenta, který je v teorii externí posesivity označován jako externí posesor.

4. ANALÝZA EXTERNÍ POSESIVITY V ČEŠTINĚ

Následující kapitola v systému představí externí posesivitu na materiálu českého jazyka, probírány budou jak prototypické případy, tak mezní typy konstrukcí, u nichž lze o přítomnosti jevu vážně pochybovat. Při deskripci češtiny postupuji následujícím způsobem: nejprve v prvním oddílu uvádím jednotlivé druhy typických externěposesivních konstrukcí – řadím je podle syntaktických a sémantických vlastností poses, posesorů a predikátů, vycházím přitom z praktického dělení použitého Königem (viz oddíl 3.1). Zároveň však toto dělení prohlubuji a upřesňuji vlastním pozorováním. V rámci prvního oddílu v příkladech uvádím i konstrukce, které lze chápat jako okrajové a do jevu externí posesivity nepatřící. Samotná řešení nejednoznačně zařaditelných konstrukcí jsou pak probírána v dalších oddílech.

4.0.1 PRAMENY MATERIÁLU A JEHO ZPRACOVÁNÍ

Při popisu materiálově vycházím celkem ze tří skupin pramenů. 1. Navazuji na příklady uváděné v dřívějších studiích (a to jak českých, zejména o dativu posesivním, tak zahraničních o externí posesivitě). 2. Používám vlastní jazykové povědomí. 3. Sbírám data z Českého národního korpusu, výjimečně z internetových zdrojů.

Popis přizpůsobuji dvěma okruhům problémů – deskriptivní a materiálové neohraničenosti celého jevu v češtině. Z prvního, deskriptivního hlediska ověřuji a navrhuji, jaké všechny typy konstrukcí do jevu lze zařadit; pochybnost nemám v tom, zda je daná konstrukce (např. *Kvete mi fialka*) součástí českého jazyka, ale v tom, zda ji lze zařadit mezi externěposesivní konstrukce. Materiálové hledisko naopak znamená, že si nejsem jistý, zda daná konstrukce, kterou považuji za externěposesivní (např. *Fialce spadl květ*), je skutečně použitelnou větou českého jazyka. Tomu jsem také přizpůsobil prameny popisu, zatímco v prvním případě se mohu obejít bez databáze vhodných příkladů a spoléhám se na vlastní jazykové znalosti (naopak musím vycházet z odborné literatury), v druhém případě je nutné kromě vlastního pocitu testovat samotnou existenci takových konstrukcí v češtině.

Proto také využívám data z Českého národního korpusu (2000, 2001, 2005). Od jeho výstupů si slibuji, že především doloží reálnou existenci konstrukcí.⁴⁶ Postupoval jsem většinou

⁴⁶ V této souvislosti se nabízela možnost vytvořit jako další materiálový pramen jazykový dotazník. Informace z něj získané by sice mohly existenci jazykových útvarů podpořit, ale raději jsem se spolehl na skutečné výstupy z korpusu a jejich vlastní percepci. Zmíněné metody jsem však částečně užil při analýze německého jazyka (viz dále kapitola 5).

tak, že jsem v korpusu Syn2005⁴⁷ vyhledával spojení (např. *fialce (...) květ, jí (...) květ*), která jsem považoval za pravděpodobná. Korpus umožňuje vyhledávat i pomocí morfologických značek tvary slov v jednotlivých pádech. Vzhledem k potřebě hledat spíše určitá sémanticky vyhraněná slova jsem však od této praxe upustil.

Věty excerpované z korpusu jsem následně převedl do programu MS Excel, v němž jsem vytvořil databázi celkem 333 konstrukcí. Ty jsem označoval a ohodnotil podle syntaktických a sémantických vlastností jednotlivých členů konstrukce. Z položky (k 28) *Rozjel se proti policistům, jednoho přitlačil nárazníkem ke služebnímu vozu a zranil mu nohu* lze například vyčíst, že byla excerpována z korpusu Syn2005, externí posesor v dativu vyjadřuje člověka v zájmeně podobě, posesum je syntaktickým objektem a vyjadřuje část těla, predikát je ohodnocen jako dynamický tranzitivní, typ afektovanosti konstrukce jsem označil stupněm 2,5 (konkrétní kategorie budou rozebrány dále). Databáze není reprezentativním vzorkem externěposesivních konstrukcí, ale spíše soupisem typických i zajímavých dokladů. Je možné si ji stáhnout v elektronické podobě z přiloženého CD.⁴⁸

4.1 SYSTEMATIKA EXTERNĚPOSESIVNÍCH KONSTRUKCÍ V ČEŠTINĚ

Jako nejtypičtější konstrukce s externěposesivním vztahem identifikuji v češtině takové věty, v nichž 1. externí posesor je vyjádřen dativem a zastupuje osobu (často navíc zastoupenou osobním zájmenem), 2. posesum je syntaktickým objektem, zastupuje část těla, 3. predikát je dynamický tranzitivní, sémantika predikátu zahrnuje působení, 4. predikát působí na posesum, a tím (psychicky či fyzicky) ovlivňuje posesora. Např. *Zranil mu loket*. Prototypický příklad tedy zahrnuje dva vztahy: působení predikátu na posesum a těsné sepjetí živého posesora s posesem (skrze které je působení prodlouženo na posesora). Takových vět je však jen omezené množství, většině českých vět, které lze chápat externěposesivně, některý z výše uvedených rysů chybí nebo je oslaben. Představení celé variability konstrukcí zahájím rozborem syntaktických vlastností poses a obecných vlastností predikátů v externěposesivních konstrukcích.

⁴⁷ Tento korpus psané češtiny obsahuje celkem 100 mil. textových slov. Druhy textů jsou zastoupeny následujícím způsobem: 40 % beletrie (především od roku 1990, ale i starší), 27 % odborné literatury (z let 1990–2004), 33 % publicistiky (z let 2000–2004).

⁴⁸ Pro ilustrační potřeby jsem některé dokladové věty zkrátil nebo jsem u nich změnil slovosled. V databázi lze nalézt všechny věty v originální podobě. Zdrojové texty použitých příkladů jsou uvedeny v závěru práce.

4.1.1 TYPY KONSTRUKCÍ PODLE SYNTAKTICKÝCH VLASTNOSTÍ POSESÁ

Přestože kroslingvisticky je variabilita syntaktických vztahů poses velmi vysoká, pro češtinu je užitečné začít analýzu právě u nich. Jedná se o vztahy mezi predikáty a posesy, jejichž sémantika do značné míry ovlivňuje externěposesivní chápání celé konstrukce. Kombinace predikátu s posesem může determinovat afektovanost a současně vyžadovat pozici externího posesora (*Vyřízl jí hrtan*, k 237), ale také může být na externím posesorovi nezávislá (*Babičce se rozbily brýle*), včetně toho, že afektovanost může vzniknout teprve zapojením posesora (*Soused mi chodí po zahradě*).⁴⁹ Syntaktické vztahy posesá budeme probírat podle hierarchie stanovené Haspelmathem (1999).

V češtině může posesum zaujímat pozice předložkové fráze, objektu nebo subjektu. Při bližším pohledu se ukazuje, že žádná z pozic sice není zvlášť preferována nebo potlačena, částečně však odpovídá Haspelmathově hierarchii. Dokladuje to Hana Peloušková (2004) v dizertační práci, v níž se zabývala popisem volného dativu v češtině a jeho srovnáním v němčině.⁵⁰ Peloušková zkoumala mimo jiné vlastnosti konstrukcí s dativem posesivním, rozebrala větné valenční struktury všech dokladových vět. Její shrnující graf ukazuje, že nejrozšířenější jsou dvojvalenční struktury s akuzativním objektem nebo s adverbialním doplněním:⁵¹ počet těchto struktur ve vzorku je vyvážený (176 vět s akuzativem, 173 s adverbialním doplněním), následuje 108 jednovalenčních struktur s netranzitivními slovesy. Dalších 46 dokladů obsahuje jak adverbialní doplnění, tak akuzativ (jedná se o struktury, v nichž posesum bývá většinou vyjádřeno jako lokativní fráze, ale někdy může být objektem),⁵² zbylých 22 dokladů je rozděleno mezi šest méně frekventovaných struktur.

A. Posesum jako předložková fráze

U posesá na pozici předložkové fráze rozlišuji tři graduálně ohraničené skupiny podle toho, zda je predikát na posesum zaměřen (míří na posesum, dopadá na něj nebo na něm pobývá), nebo zda má k referentu v předložkové frázi jen volný vztah.

⁴⁹ Tedy zatímco rozbítí brýlí samo o sobě implikuje afektovanost (někdo tím byl pravděpodobně poškozen), chození po zahradě nemusí nic takového vyvolávat.

⁵⁰ Peloušková pracovala celkem s 1584 doklady volného dativu, z toho je 525 dokladů dativu posesivního. Čerpala především z Česko-německého paralelního korpusu, který vzniká na Pedagogické fakultě Masarykovy univerzity v Brně (1019 českých dokladů volného dativu a 223 paralel), dále z morfologicky označovaného korpusu DESAM (Fakulta informatiky MU v Brně), ze dvou korpusů ČNK (Pražského mluveného a Brněnského mluveného korpusu) a z vlastního pozorování.

⁵¹ Odpovídá mému pojetí „předložkové fráze“.

⁵² Např. *Položil jí ruku na rameno*, ale také *Vzal jí syna na hory*.

1. Predikáty jsou na předložkovou frázi zacíleny – míří k ní, nebo z ní naopak míří ven. Např. *Kopnul mi míč přímo do nosu*, ale i *Kopnul mi míč na zahradu*.⁵³ *Stařec se díval dívce na nohy. Lékaři mu vyňali z ledviny plastovou trubičku* (k 239). *Zamířil krávkě na bok skalpelem* (k 206). *Zatéká mi do pokoje. Sednul si mu na nohu*. Vedle toho sem patří i netranzitivní konstrukce s lokalizací působení na posesu typu *Bolí mě v zádech. Brní mi v hlavě*. Samotná syntaktická pozice posesa vyplývá z valenčního rámce slovesa.

2. Predikáty vyjadřují pozici či pohyb v prostoru (syntaktická pozice předložkové fráze je vyžadována argumentovou strukturou): *ležet, stát, sedět*. Např. *Sedí mu na noze*, ale i *Leží mi na posteli, Soused mi chodí po zahradě*.

3. S předložkovou frází je možné spojit jakoukoliv činnost, která se odehrává (působí) v prostoru. Externěposesivní chápání konstrukce je založeno na zapojení posesora do konstrukce a na jeho zasaženosti. Posesor může být více i méně svázán s posesem. Např. *Spí mi na noze. Vyhrabali/Našli mu na zahradě mrtvolu*.⁵⁴ *Zvrací mi v pokoji. Matce vyhaslo v peci*. Nemusí se vždy jednat o prostorovost, viz *Konkurence mi dělá nábor mezi zaměstnanci*.

B. Posesum jako objekt

Z pozice posesa v objektu plyne, že v predikátu se nachází tranzitivní slovesa. Tato slovesa na posesu provádějí určitou činnost – působí na něj, a to jak vylepšováním, tak i zhoršováním jeho stavu (predikáty *mýt, spravit, rozbít, zničit* apod.; ve výjimečných případech působení chybí: *pozorovat*). Příklady *Prokousl psovi hrdlo* (k 147). *Urve mu ruku. Ušpinil mu sako. Trenér Chovanec jim umyl hlavy* (k 69). *Hlavou rozbil autu čelní sklo* (i 01⁵⁵). Podobně jako u poses v předložkové frázi je posesor ovlivněn tím, jak něco působí na posesum.

U obou skupin (posesa v objektu i v předložkové frázi) jsou síla a druh afektovanosti posesora dány vzájemným vztahem mezi posesorem a posesem: může se jednat o propojení přímé-fyzické (posesum je částí těla, částí celku), nebo nepřímé-psychické (posesum je blízká věc, příbuzný nebo jen věc dočasně svěřená). Lze přitom rozlišovat různé stupně blízkosti: *umyl mi nádobí* × *umyl mi hlavu*; *zranil mi psa* × *zranil mi ruku*.

Příklad *Umyl mi nádobí* ilustruje hraniční vztah mezi posesem a posesorem – nádobí nemusí nutně patřit posesorovi, může mu být jen svěřeno jeho umývání. Přesto se jedná, myslím,

⁵³ Tyto věty jsou dvojznačné, je možné i druhé čtení s *mi* jako recipientem a předložkovou frází jako specifikací. Názorný příklad: *Kopnul mi míč do vápna* – 1. čtení: externěposesivní afektovanost (např. dítě koplo zedníkovi míč do rozdělaného vápna) × 2. čtení: přijetí míče na hřišti (přihrávka útočníkovi do pokutového území).

⁵⁴ Spíše výjimečný případ kombinace tranzitivního slovesa s objektem a lokativní fráze. Prospěchové chápání je zde také možné, ale nepravděpodobné. Příklad není doložen, ale vytvořen podle skutečné události.

⁵⁵ Příklady s předsazenou „nulou“ nejsou součástí databáze, jejich zdrojový text je však uveden v závěru práce.

o vztah externí posesivity. Od tohoto vztahu lze odlišit vztah prospěchový: např. *Babička umyla dětem jablko (a dala jim ho ke svačině)*. Více viz oddíl 4.2.

C. Posesum jako subjekt

Třetí syntaktická varianta poses se od předešlých dvou odlišuje. Posesum se v ní vyskytuje v subjektu a predikátem je netranzitivní sloveso nebo pasivní varianta tranzitivního slovesa (zde bez vyjádřeného agenta). Lze rozlišit dvě skupiny.

1. Vztahem posesor-posesum je typicky část těla (u živých organismů) nebo část celku (u neživých věcí). Původce děje je ve větě nejasný, nevyjádřený nebo nevyjádřitelný. V predikátu vystupují slovesa, jejichž děj působí skrze posesum na posesora. Posesor je obvykle prožívatelem. Pokud uvažujeme v češtině všechny konstrukce mimo oblast lidských posesorů, patří tyto k nejvíce rozšířeným. Např. *Svírá se mi hrdlo. Ruka mu byla amputována. Psovi se prořezávají zuby* (k 171). U neživých *Letadlu zhasl motor* (i 110). *Světla autům nesvítlí* (k 90). Náleží sem i konstrukce s akuzativním posesorem typu *Záda ji bolela*.

2. Existuje příbuzenský nebo podobný vztah mezi posesorem a posesem. Vzhledem k tomu, že posesum je živé, může být i původcem děje, sémantika sloves je širší. *Dítě mi běhá po pokoji*.⁵⁶ *Zranil se jí (Slavii) brankář Kozáček* (k 231). Zdá se, že tranzitivní predikáty lze vyloučit, objektové hodnocení posesa je dominantní (*Dítě mi staví bábovičky*), ale v kombinaci části těla s reflexivním osobním zájmenem je subjektové chápání také možné: viz příklad Jan-dové (1993: 62, vlastní zvýraznění): *Pustila jsem dceru na hory a ona ti si mi tam zlomila nohu!*?

Z výše uvedených příkladů vyplývá, že pro vznik externěposesivní konstrukce je v češtině potřeba součinnosti dvou vztahů: afektovanosti vznikající buď přímo na predikátu (*zranil mi nohu*) nebo až v kontextu celé konstrukce (*zvrací mi v pokoji*), a relace posesor-posesum (síla vlastnění či podobného vztahu). Pokud není ani jeden ze vztahů přítomen, nemůže externěposesivní vztah v češtině vzniknout. Často však bývá jedna z relací výrazně oslabena.

4.1.2 PREDIKÁTY V EXTERNĚPOSESIVNÍ KONSTRUKCI

Ke klasifikaci predikátů přistupuji z několika hledisek. Kvůli možnosti porovnání s výzkumem na ostatních jazycích rozlišuji predikáty stavové („stative“) a dynamické, což je dělení obvyklé v anglosaské lingvistické literatuře. Za stavová slovesa se považují zjednodušeně řečeno ta, která nemají v angličtině průběhovou formu: vztahová slovesa a slovesa myšlení

⁵⁶ Tato věta je dvojnásobná. Podle kontextu se může jednat o posesum v subjektu nebo v předložkové frázi.

a vnímání (tedy slovesa typu *být, mít, věřit, myslet, obsahovat, náležet*). Dynamická jsou ostatní slovesa – ta, která vyjadřují různé aktivity, procesy a události. S tímto rozlišením pracuje i Haspelmathova (1999) situační hierarchie predikátů. Jedná se o poslední dosud neuvedenou hierarchii u externí posesivity, podle Königa (2001) je spíše jen specifikem evropských jazyků (viz oddíl 3.1).

Situační hierarchie predikátů (Haspelmath 1999: 113):

predikát afektivní (ovlivňující) pacienta > dynamický neafektivní predikát > stavový predikát

V češtině se v externěposesivních konstrukcích jednoznačně vyskytují predikáty na prvních dvou stupních hierarchie: dynamické afektivní (*zranit, rozbít, ulomit*) i neafektivní (*stát, házet, mýt, hladit*). Stavové (neafektivní) predikáty v externěposesivních konstrukcích jsou nejisté, používá se jedině sloveso *vidět* (*Vidí mi do zahrady, Vidí nám do srdce*). Spíše na hranici stavových a dynamických sloves stojí slovesa „pozorování“ (*dívat se, pozorovat*).⁵⁷

Haspelmath určuje u predikátů tzv. „afektovanost“ (ovlivněnost), tedy zda predikáty působí na posesora. V této práci jsem se rozhodl afektovanost rozlišovat jemněji. Cítím rozdíl v tom, zda je afektovanost přímo navázána na predikát (pak se jedná lexikálně o „afektivní predikát“), nebo zda vzniká teprve obsazením celé konstrukce (syntakticky vzniklá afektovanost). Lze rozlišit několik stupňů. Věnuji se tomu v následující části práce.

Predikáty dále dělím na tranzitivní a netranzitivní – tím se jednoznačně vyčlení skupina netranzitivních predikátů dynamických neafektivních (*slzet, stékat*) vyskytujících se u poses v subjektu. Kromě toho jsem se částečně inspiroval systematikou predikátů uváděnou Danešem, Hlavsou a Jirsovou (1987: 83), která mj. rozlišuje typy predikátů na události (kauzativní a nekauzativní, např. *zblednout, roztržít se, prasknout; přeskočit, mýt, vykopat, ulovit*) a procesy (např. *zpívat, pronásledovat, poskakovat, sněžit, spát, bát se*). Tuto kategorii sice přímo nevyčleňuji, ale prověřuji kategorii vidu, která toto dělení částečně nahrazuje (potenciální afektovanost pak v jednom případě probíhá v čase, v druhém je výsledkem), např. u netranzitivních predikátů dokonavé *Zalily se mu oči slzami* × nedokonavé *Stékaly jí z očí slzy*. Dokonavá slovesa se zdají být v externěposesivních konstrukcích častější.

Vyjma restrikce stavových sloves neexistují v češtině zvláštní omezení při obsazování predikátové pozice v externěposesivních konstrukcích. Vyskytují se v nich jak predikáty tranzitivní afektivní i neafektivní, tak netranzitivní predikáty.

⁵⁷ Konstrukce se slovesem „vidět“ jsou podle Haspelmatha (cituje Roldána, resp. Wierzbickou) v portugalštině, resp. v italštině. Konstrukce se slovesy „pozorovat“, „dívat se“ jsou podle příkladů uváděných ve studii Lamiroy & Delbecque (1996: 54) ve španělštině a holandštině. Draye (1996: 199) uvádí také příklad z němčiny.

4.1.3 AFEKTOVANOST JAKO VLASTNOST EXTERNĚPOSESIVNÍ KONSTRUKCE

Jedním z uváděných znaků externěposesivních konstrukcí je přítomnost vztahu ovlivněnosti (zasaženost, afektovanost, „affectedness“). U Hola (2005) je tento vztah dokonce určen jako hlavní. Základní afektivní pravidlo externí posesivity (něco působí na posesum, a tím psychicky zasahuje posesora) však platí v čisté podobě jen tam, kde predikátem jsou výše uvedená afektivní slovesa a posesum je zastoupeno jako část posesora: například *Zlomil mi ruku*. V některých případech se afektovanost skrze posun od posesa k posesorovi transformuje méně přímou cestou (*Nabourala poldům vůz*, k 182 – osoby poldů nebyly nabourány, ale nějak trpí poničením posesa). Takových vět je značné množství.

Jindy není zasaženost predikátem vůbec implikována: např. základ věty *Stojí na noze* sám zasaženost nevyvolává; *noha* jako relační substantivum však musí být specifikována: buď interněposesivně (*Stojí na Pavlově noze*), nebo externěposesivně (*Stojí Pavlovi na noze*). Z těchto dvou příkladů jen ve druhém lze mluvit o zasaženosti posesora. Projevuje se zde rozdíl mezi těmito dvěma typy konstrukcí, interněposesivní varianta vyřazuje posesora z podílu na zasažení. Vedle toho existují věty, v nichž nějaká činnost se děje/stane na určitém místě (*Kámen spadl na dvůr*). Jedná se o zcela smysluplnou českou větu, která teprve po doplnění posesora v dativu (*Kámen mi spadl na dvůr*, k 258) získává význam zasaženosti.

Na odlišném pólu stojí věty s externím posesorem, v nichž o zasaženosti příliš nelze hovořit. Viz *Stařec se díval dívce na nohy* (dívka si nemusí pohledu všimnout ani ho nemusí cítit). Věta *Mířil krávkě na bok skalpelem* (k 206) zase jen předpokládá budoucí zásah.

Zvláštní skupinou jsou věty, v nichž dochází k manipulaci s posesem, které je částí těla (*Zaklonil jí hlavu*, *Obemkla si paže kolem těla*, k 21). Takové konstrukce lze hodnotit jako čisté externěposesivní bez psychické afektovanosti, „zásah“ těla je zde zbaven jakékoliv pozitivní nebo negativní konotace, nelze tedy uvažovat o ne/prospěchovosti. Podobně (i když méně přesvědčivě) lze hodnotit i samovolné pohyby, které činí tělo bez vůle posesora: *Třásl se mu ruce*. *Boří se mu nohy do sněhu* (k 16).

Naopak zasaženost s negativním či pozitivním hodnocením je vždy přítomna ve větách s predikáty *rozbít*, *opravit*, *prostřelit*, *ulomit*. Např. *Opravit mi auto*.

Afektovanost člením ve své databázi následujícím způsobem:

stupeň 0: zasaženost jako taková v konstrukci neexistuje, predikát působí na posesora bez efektu: *Mířte mu na hlavu! Dívejte se jim do očí!*

stupeň 1: predikát působí různými způsoby na posesum, ale efekt na posesu není

jednoznačný; konstituuje se teprve zapojením posesora do konstrukce: negativní *Kámen mi spadl na dvůr* (k 258), neutrální *Upravoval si šaty*, pozitivní *Umyl mu tvář*, *Vyňali mu z ledviny plastovou trubičku* (k 239). Samotný výsledný druh efektu je méně jasný u částí těla (převládá nejasný zásah) než u vzdálenějších poses (převládá rys negativního nebo pozitivního působení). Patří sem rovněž netranzitivní věty typu *Třásly se mu ruce*. *Zalily se mu oči slzami* (k 13).

stupeň 1,5: tranzitivní predikát manipuluje (nakládá) s objektem: např. *zaklonit*, *zvednout*, *obemknout*, *potřást*, *vyhrnout*, *převléknout*, *sevrýt*, *ohnout*. *Zaklonil jí hlavu*.

Další stupně zahrnují predikáty s určitým typem zásahu do integrity posesa:

stupeň 2: predikát narušuje integritu posesa – vylepšuje ho nebo narušuje. Např. *opravit*, *bodnout*, *střelit*, *přejet*, *ušpinit*, *promáčet*, *praštit*, netranzitivní *bolet*, *zábst*. *Ušpinil mi čalounění*.

stupeň 2,5: posesum je predikátem deformováno: slovesa *prostřelit*, *prokopnout*, *zranit*, *rozbít*, *zkroutit*. *Prokopnul mu dveře*.

stupeň 3: dochází k trvalé deformaci posesa, nebo jeho odloučení od posesora: *zničit*, *zabít*, *ulomit*, *zastřelit*, *ukragnout*, *odstranit*. *Zničil mi brýle*.

stupeň X: tímto způsobem označuji konstrukce, které bývají považovány za prospěchové: budoucí posesum v nich teprve vzniká, např. *Ušije mu oblek*.

Některá slovesa, která řadím do stupně 3 (např. *ukragnout*, *odstranit*), mají jako svůj primární význam odebrání objektu – externí posesivita je u nich sporná. Mezi stupni 3 a X bude potřeba pojmenovat hranici mezi externěposesivním vztahem a dalšími relacemi (např. vazebné konstrukce s nepřímým objektem; dativ prospěchu a neprospěchu).

4.1.4 SYNTAKTICKÉ VLASTNOSTI EXTERNÍHO POSESORA

Základní morfosyntaktickou pozicí externího posesora je v češtině dativní vyjádření; tato pozice splňuje i striktní podmínky kladené na externěposesivní konstrukce – dativní referent je formálně zakódován jako argument predikátu, ale není vyžadován argumentovým rámcem slovesa. Většina dosud uvedených příkladů tuto skutečnost dokládá. Čeština se tak jednoznačně řadí mezi evropské jazyky s dativním externím posesorem (o areálním hledisku viz 5. kapitola).

Variabilita syntaktického vyjádření externího posesora se však v češtině zdá bohatší než v těchto jazycích. Napovídá to Heinův příklad (18c) *Paula tut das Bein weh* (Pavlu bolí noha), který bývá uváděn jako jeden z příkladů externí posesivity v němčině.⁵⁸ V češtině se v takovém okruhu vět používá akuzativ: *Bolí mě břicho. Píchá mě v kolenou. Pálí ji oči. Zebou mě nohy*. Sám překlad věty z němčiny externěposesivní vztah nezakládá, ale upozorňuje na zajímavou paralelu. Akuzativního referenta v konstrukci *Bolí mě břicho* nelze považovat za objekt. V české gramatologii (viz 1. kapitola) se taková pozice označuje jako prožívatel nebo akuzativ nositele děje. Subjekt je označován v Mluvnici češtiny III jako předmětný participant fungující jako podnět. Podnětovost však celou sémantiku nevystihuje – břicho je i místem, na němž bolest probíhá. Je však akuzativní referent externím posesorem? Pro i proti hraje několik ukazatelů. Akuzativ u těchto sloves jsem se nakonec rozhodl považovat za druh externího posesora, podrobnou analýzu uvádím v oddílu 4.2.

Další syntaktické varianty posesora, o nichž lze uvažovat (akuzativ v tranzitivních větách, lokativní předložková fráze), nepovažuji v češtině za případy externí posesivity. Konstrukce typu *Praštil ho do obličeje* jsou věty s nepravým posesem. Afektovanost těchto konstrukcí je v češtině obrácená. Posesum zde pouze specifikuje místo působení, není přímým zasaženým. Jedná se však o konkurenční struktury k větám s dativním posesorem. *Praštil mu do obličeje* značí spíše nechtěný nebo nepřesný zásah.

Z diskuse o počítačových hrách zase vyplývá zajímavý rozdíl u sloves „střílení“: s dativem se střílí/střelí někam bez jistého efektu zabití *Potřeboval jsem mu střelit mezi oči, abych ho zabil / Snažte se střílet mu do hlavy, aby po něm bylo co nejrychleji*. Ve vazbě s akuzativem je přítomný úspěšný zásah: *Střelte ho do hlavy*. Přímá zasaženost také znamená, že nelze akuzativem vyjádřit vazbu typu **Střelil ho pod nohy*. Vztah část-celek je sice v akuzativních vazbách přítomen, ale posesor je čistým zasaženým a posesum jen podmnožinou zasažení. Jedná se o typický případ specifikace (viz Heine), ale ne o případ externí posesivity.

Věty s předložkovou lokativní frází typu *U většiny dětí se první zuby prořezávají asi v šestém měsíci* (k 02) nejsou vyjádřením externí posesivity, ale konkurenční externí variantou k vazbám s interní předložkovou frází: *Zuby u většiny dětí se prořezávají asi v šestém měsíci*. Vazby nevyhovují jevu externí posesivity syntakticky, ale ani sémanticky. Zatímco u externí posesivity se hovoří o afektovanosti posesora jako jednom z určujících znaků, zde lze naopak konstatovat „deafektovanost“. Předložková fráze *u + genitiv* je jen prostorem, na němž se něco děje. Navíc u těchto živých posesorů je sporné, zda vztah posesor-posesum je vůbec

⁵⁸ V němčině existuje i sloveso *schmerzen*, které doplňuje sloveso *weh tun*. Jeho kolokabilita je odlišná od českého *bolet*. Viz 5. kapitola.

zřetelný. Předložkové konstrukce se především vyskytují u neživých posesorů: *U auta Škoda ulomil přední stěrač* (k 127). Dokonce se mohou kombinovat s externěposesivními: *Po příjezdu se mi u mobilu ulomila anténka* (afektovaný živý posesor anténky; neživý objekt, na kterém to proběhlo).

4.1.5 SÉMANTICKÉ VLASTNOSTI POSESORA

V jednotlivých jazycích existují typická lexikální omezení pro obsazování syntaktické pozice externího posesora. Preference určitých kategorií jmen před dalšími jsem z typologického hlediska nastínil již výše v oddílu 3.1.3. Z Königovy hierarchie životnosti je patrné, že pokud je externí posesivita značena, vždy v ní jsou na místě posesora zahrnuta zájmena 1. a 2. osoby, dále následují zájmena 3. osoby, vlastní jména (*propria*), životná obecná jména (*apelativa*) a nakonec neživotná *apelativa*. Pokud se v jazyce může stát některá z kategorií výrazů externím posesorem, může jím být i výraz z předcházející kategorie.

Tato hierarchie se projevuje i v češtině, ovšem ne v podobě čistě restriktivního vzorce. Jak jsem zjistil, externí posesori v češtině mohou náležet do kterékoliv z uvedených skupin. Nejčastěji vystupují jako osobní zájmena (na číslu osoby nezáleží) – je to logické, v textu je obvykle nějaká osoba nejprve uvedena a teprve poté se jí stane to, co je vyjádřeno externěposesivní konstrukcí, např. *Bodla nožem svého manžela (49) a zranila mu žaludek* (k 232). Věta typu *Mirek Irence zlomil tři žebra a levou ruku* (k 03) je tak méně častá. Na pozici externího posesora mohou samozřejmě být i jiná označení živého člověka, např. *Zvíře se pětkrát zakouslo muži do dolních končetin* (k 04).

Hierarchie v češtině postupuje dále – následují jména zvířat, nejčastěji domácích (*Pohládil jsem psovi hlavu*, k 144), ale i ostatních včetně anaforického užití: *Vždyť useknete-li žížale ocas, měla by umřít, ale neumře, tělo jí doroste!* (k 197)

V češtině plně neplatí Holova argumentace, že externí posesor nemůže být mrtvý (pozice zasaženého podle něj kombinuje vlastnosti typického agenta a pacienta, viz oddíl 3.4). Posesor v češtině může být v bezvědomí (nemusí to být tedy vědomě zasažený argument): *Třesoucí se rukou zvedl Charleymu pysk, pak odhrnul jedno oční víčko a zase je nechal klesnout* (k 72), nebo dokonce může být po smrti: „*Umyla jsem jí ruce a obličej,*“ vysvětlovala Dedi. „*Pak mi pán řekl, abych toho nechala, že přijde kněz pohřebník*“ (k 71)⁵⁹. S tím také souvisí, že další kategorií jmen externích posesorů jsou neživé, antropomorfní věci, postavy: *Na pomníku ulomila před rokem spadlá větev postavě rudoarmějce ruku* (k 253).

⁵⁹ Dále např.: *Po smrti se mu narodila ještě dvojčata* (i 012). *A po smrti mu ukradli hlavu* (i 013).

Rostliny sice bývají lingvisty vyčleňovány mezi neživé věci, ale také mohou být v omezené míře externími posesory. Typické příklady zahrnují zastoupení rostliny osobním zájmenem: *Při bouřce se mu ulomila jedna větev, a tak strom vyrostl trochu naštorc* (k 244). U rostlin je určující relace část-celek. V jiných vztazích se externí posesivita u rostlin nevytváří.

Vztah část-celek je typický pro všechny další neživé věci, u nichž identifikuji externí posesivitu. Jistou ohraničenou skupinu tvoří názvy dopravních prostředků, ty jsou sice neživé, ale pohybují se, a tím mají k živým posesorům blízko. V centru kategorie stojí označení pro osobní automobil (*auto, vůz, kára...*). Pokud se něco samovolně děje se součástí automobilu (světla, motor, kola), obvykle se tato část stává subjektem v externěposesivní konstrukci: *Autu nesvítla koncová světla* (k 87). *Mazlavé bláto na cestě se lepí autu na pneumatiky* (k 120). V druhém typu konstrukcí je část auta zasažena agentem zvenčí (střelba, nabourání, vandalství apod.), např. *V roce 1998 prostřelili jednomu našemu autu pneumatiky* (k 113) nebo *Proti globalizaci protestoval tak, že volvu s německou SPZ ukroutil zadní stěrač a Fordu Mondeo s pražskou SPZ rozbil okno a ulomil rovněž zadní stěrač* (k 122).

U ostatních dopravních prostředků jsou doklady řidší: *Zastavil druhý autobus, otevřely se mu dveře a autobusák na mě...* (i 05). *Na základě těchto dohadů zpravodajci usoudili, že letadlu zhasl motor* (i 110). Věty s autem tak zůstávají hlavním dokladovým materiálem.

Externí posesivita se u dalších věcí projevuje méně a omezeněji. Dopravní prostředky jako automobil jsou takové povahy, že jsou u nich možné jak výše uvedené netranzitivní konstrukce (na základě činnosti a pohybové podobnosti s živým organismem), tak věty s tranzitivním objektem jako posesem (na základě tvarové podobnosti).

Zdá se, že jiné neživé věci, pokud je u nich externí posesivita vůbec možná, jsou z těchto hledisek omezeny. U *židle* jako posesora je možná konstrukce s afektovaným posesem v objektu: *Popadl jednu židli a ulomil jí přední nohu* (k 254), *židle* je navíc pouze anaforicky vyjádřena. U mobilního telefonu (a pravděpodobně i u dalších přístrojů) jsou naopak možné konstrukce s netranzitivními predikáty: *Mobilu/Foťáku nefunguje displej* (i 06), *Funkční, jen displej mu nesvítí* (i 07). Trochu jiným příkladem je již jednou uvedená věta *Slavii se zranil brankář Kozáček*. Zde se také jedná o vztah část-celek, ten však nejprve vznikl nápodobou příbuzenských vztahů (o typech vztahů posesor-posesum viz další oddíl). Na základě prozkoumání možných příkladů s externím posesorem konstruuji následující systém:

Prototypickým externím posesorem je v češtině živá lidská bytost, která je často zastoupena osobním zájmenem. Rozšíření jevu mezi další externí posesory probíhá po dvou

osách (tvarová a funkční podobnost), základním principem je antropomorfní přenos (personifikace).

1. Podobnost živých organismů (blízká funkční i tvarová podobnost):

např. různé bytosti (včetně vymyšlených pohádkových), zvířata

Psovi se prořezávají zuby. Useknout žížale ocas.

2. Blízká tvarová podobnost:

např. mrtví, sochy, figurky, loutky

Ulomit postavě rudarmějce ruku. Zatlačit mrtvému oči.

3. Podobnost na základě pohybu a/nebo vnitřního fungování (vzdálená funkční podobnost):

např. dopravní prostředek, přístroj

Autu se protáčí kola. Světla autům nesvítí. Mobilu nefunguje displej.

4. Vztah část-celek a příbuznost (vzdálená tvarová podobnost):

např. židle, dopravní prostředek, sportovní klub, rostliny

Ulomit autu zrcátko. Slavii se zranil brankář. Stromu se zlomila větev.

Obsazování externího posesora je v češtině z lexikálního hlediska relativně málo omezenou záležitostí. Rozšíření jevu k jiným než lidským posesorům probíhá v češtině pravděpodobně po dvou osách založených na antropomorfii. Pozici tak zaujímají dokonce i některé neživé objekty se vzdálenou podobností k prototypu. V porovnání s jazyky zmiňovanými v ostatních studiích o externí posesivitě se zdá, že možnosti lexikálního obsazení posesora jsou v češtině nebyvale široké. Tuto hypotézu prozkoumám v páté kapitole.

4.1.6 SÉMANTICKÉ VLASTNOSTI POSESÁ

Celkové rozpětí kategorií jmen vyskytujících se na pozici posesá je v češtině také velmi široké. Hierarchie nezcizitelnosti, tak jak ji uvádím podle Paynové a Barshiho (1999) v oddílu 3.1.4, se zdá být v českém jazyce zcela vyčerpána. Opět lze říci, že hierarchie tu nemá restriktivní, ale preferenční platnost, funguje jako určité zaznamenání prototypového efektu pro lexikální obsazení posesá. Jméno části těla je v češtině podobně jako v jiných jazycích nejtypičtějším posesem, na druhé pozici hierarchie následuje jméno označující část celku (jedná se o vztah identický s částí těla, ovšem u nelidských posesorů).

Následují ostatní nezcizitelná jména (např. části oděvu, ale také příbuzní) a postupně zcizitelná jména odlišená podle vzdálenosti. Jak vyplývá z výše uvedených příkladů, zcizitelnými jmény mohou být v češtině např. *sako, květina, dům, dvůr* nebo i *obrazovka*:

Otáčí se mu na obrazovce model pohovky (k 1). Někdy je tato zcizitelná věc ještě částí jiné věci: *Ušpinil mi čalounění* (v autě).

Na posledním místě hierarchie stojí jména, která „nemohou být vlastněna“, a tak spíše popírají označení celého jevu externí posesivity. V češtině je potřeba vyřešit problém, že skupina poses vystupujících v externěposesivních konstrukcích není nijak ohraničena. Na tomto pólu totiž vznikají věty, které je možné interpretovat buď ne/prospěchově, nebo externěposesivně. Lze například externěposesivně vyjádřit duševní vlastnictví (*Zničilo by mu to pověst/život*) nebo je posesem prováděná činnost (*Skáká mi do výkladu*)? S oslabujícím vnímáním vztahu mezi posesorem a posesem se konstrukce stávají ne/prospěchovými. Dále např. *Žebříky vítr mu kácí* (k 18). *Zvedla mi čelo postele* (k 75). *Umyla jsem ti všechno sklo* (k 77). *Letos nám vyketlo moc a moc fialek* (k 251). Celý problém shrnuje paralelismus v jednom rčení: *Co se mi nevejde do batohu, nevejde se mi do života* (i 08). Problému vymezení externěposesivních konstrukcí se věnuje následující oddíl.

4.2 PROBLEMATICKÉ OKRUHY EXTERNÍ POSESIVITY

V předchozích částech této kapitoly i celé práce jsem nastínil několik problémů, u kterých je potřeba navrhnout uspokojivé řešení. Nejširším okruhem je objasnění problému přechodu mezi ne/prospěchovými a externěposesivními konstrukcemi a vedle toho i přechod mezi vazebným a nevazebným dativem. V souvislosti s prospěchovostí se vrátím i k práci Hola (2005). Jiným problémem jsou konstrukce s akuzativním posesorem (tranzitivním i netranzitivním) a lokativním posesorem, těm budou také věnovány dva oddíly. Vyjádření posesa někdy narušuje deixe, je tedy nutné vyřešit otázku, zda mohou být např. lokální deiktické výrazy posesy. Nakonec musí být ještě blíže prozkoumána role reflexivních osobních zájmen.

4.2.1 PROSPĚCHOVOST, VAZEBNÝ DATIV A EXTERNÍ POSESIVITA

Prospěch, neprospěch a příjemce v dativu i externí posesivita jsou jazykové jevy, které se vzájemně prostupují, doplňují a navazují na sebe. Pro rozbor celé problematiky jsem připravil sady různých významově odstíněných příkladů (24)–(29).

(24) ČEŠTINA (příklady s příjemcem)

- a. *Petr dal Pavlovi pivo.*
- b. *Petr natrhal Pavlovi třešně.*
- c. *Petr umyl Pavlovi jablko.*
- d. *Petr koupil/ukradl Pavlovi pivo* (obojí ve smyslu pro Pavla).

Ze všech variant přechodu mezi externí posesivitou a jinými jevy lze odlišit jeden typ vět, u nichž lze stanovit jednoduché omezení pro posesum v externěposesivní konstrukci. Pose-
sor musí být vlastníkem věci (přesněji řečeno musí mu přináležet) již na samém počátku děje,
vyjadřovaném daným predikátem. Konstrukce, na jejichž základě dochází k nabývání věci,
mají v dativu tzv. příjemce (recipienta). Recipient může být obligatorní součástí argumentové
struktury jako v příkladu (24a), ale může být jen fakultativní složkou (viz příklady (24b–d).
I zde existují rozdíly: příklad (24b) představuje činnost, která směřuje k předání věci Pavlovi,
příklad (24c) představuje situaci závislou na obvyklém pragmatickém kontextu: Petr získal
jablko, myje je, aby je předal Pavlovi, příklad (24d) představuje dvě různé situace získání
věci, aby mohla být předána Pavlovi.

(25) ČEŠTINA (příklady s ne/prospěchem)

- a. *Petr zazpíval Pavlovi.*
- b. *Petr zahrál Pavlovi (na klavír).*
- c. *Petr čte Pavlovi (nějaké knihy).*
- d. *Petr dělá Pavlovi ostudu.*
- e. *Petr vypral Pavlovi.*
- f. *Petr natloukl Pavlovi.*
- g. *Petr zasadil Pavlovi ránu.*

Příklady (25a–g) jsou vyjádřením prospěchu nebo neprospěchu z nějaké činnosti, ne
z budoucího vlastnictví/získání věci. Dativního referenta v těchto konstrukcích lze pojmenovat
jako „příjemce prospěšné nebo neprospěšné činnosti“. Přesto je zřejmé, že příklady (25a–c) se
od zbylých odlišují. Petr v prvních třech ukázkách provádí určitou činnost zcela nezávisle na
Pavlovi, ale navíc tím Pavla ovlivňuje (prospěšně). Ve zbylých větách je činnost zaměřena na
referenta v dativu.

(26) NĚMČINA (Hole 2005: 227)

- a. *Ed hat ihr die Wäsche gewaschen.*
Ed mít.AUX ona.DAT DET prádlo umýt.PERF
»Ed jí vypral prádlo.«
- b. *Ed hat (*ihr) gewaschen.*
Ed mít.AUX ona.DAT vyprat.PERF
»Ed (*jí) vypral.« (*waschen*² má podle Hla význam vyprat)

V příkladu (25e) nelze očekávat, že Petr pere nějaké prádlo bez vztahu k Pavlovi, je však
možné to pokládat za doklad externí posesivity? Takovým řešením by bylo považovat pose-
sum za nevyjádřené, leč přítomné (pragmaticky „inkorporované“ do predikátu). Domnívám se
však, že není účelné u takových netranzitivních predikátů s dativem uvažovat o nevyjádřené

věci. Odlišná je situace v němčině. Jak uvádí Hole (2006: 227), oproti češtině tamní netranzitivní predikáty nevyvolávají dativního referenta, viz (26). V češtině však takové omezení není, proto se mohou prospěchové i externěposesivní významy volně prostupovat a určení přesné hranice je nemožné. Určitý rozdíl v češtině existuje. Nevyjádřením posesa je v češtině u věty (25e) omezena neprospěchová interpretace, na rozdíl od dvojznačné věty s vyjádřeným posesem (27a). Rozdílné konstrukce v němčině, a nakonec i v češtině, naznačují, že se jedná o dva zvláštní fenomény. Proto referent v (25e) určuji jako prospěchový.

Konstrukce (25f) je podobným příkladem. Diachronní vývoj od spojení *Natloukl mu tělo* se zdá pravděpodobný, ale synchronně se jedná o neprospěchového referenta v dativu. V ukázkách (25d, g) lze dativ považovat za recipienta fyzického nebo duševního působení, náleží tedy někam mezi kategorii ne/prospěchu a dříve vymezenou skupinu konstrukcí s recipientem.

- (27) ČEŠTINA (příklady s možným posesorem a zásahem nebo ne/prospěchem)
- Petr vypral Pavlovi svetr.* (s prospěchem i neprospěchem: *a ten se scuknul*)
 - Petr umyl Pavlovi auto.*
 - Petr ušpinil Pavlovi auto.*
 - Petr umyl Pavlovi hlavu.*
 - Petr prodal Pavlovi barák* (vyřídil prodej Pavlova domu/prodal ho za jeho zády).
 - Uklidili jsme ti pro návštěvu náš pokoj.*

Pokud se nějaká akce provádí na věci v něčím vlastnictví, je vytvořen základní předpoklad pro hodnocení konstrukce jako externěposesivní. V rámci externí posesivity může být věta chápána většinou jak prospěchově (např. u (27b) má Pavel prospěch z umytého auta), tak neprospěchově (Petr umyl auto proti vůli Pavla).

Obecně u těchto vět platí, že čím méně relační (více zcizitelná) je vlastněná věc, tím spíše je věta chápána jako ne/prospěch oproti zasaženosti. Příklad (27b) je oproti (27d) blíže čisté ne/prospěchovosti a naopak vzdálenější od zasaženosti. Obě věty však řadím k externí posesivitě. Konstrukce (27a–b) se sémanticky neutrálními predikáty umožňují i třetí, recipientskou prospěchovou interpretaci (vyprání nového svetru pro Pavla, umytí auta pro Pavla), zatímco u (27c) to možné není. Věta (27e) je podobná příkladům (27a–b), oproti nim je však recipientská interpretace nejobvyklejší (v závorce jsou uvedeny jen dvě možnosti externěposesivního chápání). Ve (27f) je externí posesivita přítomna také, i když v neobvyklé podobě: *ti* je příjemcem prospěchu z *náš pokoj*, ale tento prospěch předává dál jako externí posesor. Modifikovaný příklad *Uklidili jsme ti/tvé návštěvě náš pokoj* by byl jen prospěchový.

Všechny věty uvedené pod příkladem (27) považuji za externěposesivní. Posesor je v nich pozitivně nebo negativně ovlivněn na základě vlastnictví nějakého předmětu. Některé z nich jsou homonymní s recipientskými konstrukcemi.

(28) ČEŠTINA (příklady se sporným posesem)

- a. *Petr ujídal/snědl Pavlovi oběd.*
- b. *Petr skáče Pavlovi do výkladu/do řeči.*
- c. *Petr zničil Pavlovi pověst.*

Lze pochybovat o tom, zda věci s dočasným vztahem k živému referentu mohou být považovány za vlastněnou věc (např. oběd při přípravě mění posesory velmi rychle: kuchař, strážník). Podobně *řeč*, *výklad* nebo jiná dějová substantiva nejsou posesy v úzkém, ale pravděpodobně ani v nejširším slova smyslu. Abstraktní jména jako *pověst* nebo *život* naopak mají blízko k relačním jménům. V češtině se ukazuje určité pravidlo – dativní neprospěch se může vyjádřit jen v případě, že věc, které se konstrukce týká, nějak přináleží k dativnímu referentu. Nejsou tak možné věty typu **Petr skáče posluchačům do Pavlova výkladu* a **Petr snědl Pavlovi oběd jeho dcery*, ačkoliv v obou případech mohou být tyto osoby dotčeny. Projevuje se zde naplno již zmíněná tendence: externí posesivita se váže mimo okruh relačních jmen na ne/prospěch. Jistě zde lze mluvit o extra argumentu ve smyslu pojetí Hola (2006), nevyhýbám se ale ani tomu, pojmenovat tyto konstrukce jako periferní případy externí posesivity.

(29) ČEŠTINA (příklady s obíraným posesorem)

- a. *Petr amputoval Pavlovi ruku.*
- b. *Petr vytrhl Pavlovi zub.*
- c. *Petr ukradl Pavlovi pivo (Pavlovo pivo).*
- d. *Petr odebral Pavlovi část těžkého nákladu.*

U vět (29a–d) nastává jiný problém – integrita vztahu mezi posesorem a posesem je po zásahu děje zcela narušena a posesor přestává být vlastníkem. Základní externěposesivní princip zde však funguje: působení na posesum, které ovlivní posesora. U vlastnictví je jeho porušování, ničení a odebrání jedna z důležitých událostí.

Jiné povahy je otázka, zda je odebrání přímo součástí sémantiky predikátu nebo zda je důsledkem působení predikátu. Existuje však vůbec valenční dativ odebrání, podobně jako u dávání? Zdá se mi, že tomu tak není a že i při kradení a braní je jen vazba *ukrást něco*, *vzít něco*. Dativní referent není nezbytný, může být nahrazen lokativní frází (*Petr vzal ze stolu*

pivo), nebo nemusí být vyjádřen (*Petr ukradl pivo*), zatímco **Petr dal pivo* je negramatické.⁶⁰ Pokud je dativ vyjádřen, tak má podobnou funkci jako ve větě *Petr rozlil Pavlovi pivo*. Na základě těchto úvah považuji i věty s odebíráním za externěposesivní.

4.2.2 AKUZATIV U NETRANZITIVNÍCH PREDIKÁTŮ JAKO EXTERNÍ POSESOR

Vrátím se teď k otázce netranzitivního akuzativu, tradičně hodnoceného jako proživatele. Pro určení tohoto vztahu jako externí posesivity hovoří některé důležité ukazatele. Akuzativ v těchto konstrukcích nemůže sám existovat bez posesa-části těla v subjektu nebo v lokativní předložkové frázi (negramatičnost *zranil mi* odpovídá spojení *bolí mě*).

Věty bez akuzativu rovněž mají podobnou platnost jako věty bez dativního posesora – v obecně platných rčeních nebo pokud je posesor znám z kontextu: např. *Ta noha občas ošklivě bolí*, u dativu podobně *Doktor mě ujistil, že se ruka dobře hojí*.

Na rozdíl od netranzitivních predikátů s dativem typu *Slzí mi oči* nebo *Ruka se mi hojí*, je syntakticko-sémantický vztah u věty *Bolí mě břicho/v břiše* mezi dvěma referenty nejasný. Břicho je místem bolesti i jejím receptorem. Věta nevyjadřuje pouze *Mám bolest v břiše a jsem tím zasažen*, ale spíše *Cítím bolest v břiše*. Podobně je však možné interpretovat i příklad s dativem *Od havárky mi hučí v uších... Nesnesitelně* (k 09). Existuje několik problematických srovnání (30), z nichž každému vyhovuje jiné řešení.

(30) ČEŠTINA

- a. *Hučí mi v uších* × *Píchá mě v koleni*.
- b. *Bolí mě hlava* × řídce *Bolí mi hlava*.
- c. *Brní mě hlava* × *Brní mi hlava*.
- d. *Rozbolela mě hlava* × řídce *Rozbolela se mi hlava*. (**Rozbolela mi hlava*.)

V příkladech (30a) nepozoruji ve vztahu posesora a posesa žádný sémantický rozdíl: citový vjem probíhá na části těla. Nabízí se tedy dvě možnosti – obě věty jsou externěposesivní, nebo naopak proživatelské.

Dochází ovšem také u některých predikátů ke konkurencím akuzativních s dativními referenty: velmi řídká je dativní konkurence (30b), naopak v korpusu je vyvážený podíl vět, v nichž brní hlava (30c). Provedl jsem celkovou frekvenční analýzu v korpusu Syn2005 konstrukcí s „brněním“, v akuzativní formě je přítomno devět konstrukcí, v dativní sedm; v dativní a akuzativní pozici je kromě dvou případů vždy osobní zájmeno). Distribuce se

⁶⁰ Tedy pokud nepočítám zvláštní význam „dokázal vypít“: „Petr dal za večer dvanáct piv.“

navíc nezdá být náhodná. Jak ukazuje tabulka, silně preferován je akuzativní referent u *nohou*, zatímco *hlava*, *uši* a *prsty* se vyskytují nezhodně i s referentem v dativu.

tab. 4.1 Frekvence dvou typů konstrukcí slovesa „brnět“

	brnět	+ akuzativ	+ dativ
noha/nohy	19	2	
hlava	9	7	
uši	7	3	
ruka/ruce	6	2	
nožky	5	0	
prsty	4	4	
tělo	3	1	
palec, rty, v hlavě, huba, <i>nevyjádřeno</i>	2	0	
v konečcích prstů, v těle, záda a krk, zadek, zuby, hlavičky,			
jazyk, kopyta, makovice,	1	0	
místo mezi lopatkami, mozek, hlasivky, krk			
špičky/konečky prstů	1	1	
dlaně, v nose, v uších	0	1	
celkem dokladů	77	23	

(data: Český národní korpus 2005)

Přesto je nejasné, zda konstrukce sémanticky rozlišovat. Jakým způsobem? 1. Má smysl například rozlišovat dva predikáty *brnět*? Jeden predikát bez akuzativu, který lze spojit i s podněty z vnějšího prostředí (*Brní mi sluchátka*), podobně jako *hvízdát* nebo *zvonit* a v dativní konstrukci označuje stav poseda ovlivňujícího posesora (včetně vět *Brní mi prsty*). Druhý predikát s akuzativem vyjadřuje pocit na těle (*Brní mě nohy*). 2. Jiná možnost je rozlišovat u jednoho predikátu dva typy konstrukcí, z nichž jedna se realizuje, když je referent prožívatelem, a druhá, když je zasaženým posesorem. Tyto varianty však, myslím, jen vytvářejí dojem umělé hranice. I z některých příkladů v korpusu je patrné, že výběr dativu/akuzativu byl spíše náhodný.

Zbylé dvě možnosti řešení naopak pracují bez tohoto sémantického rozdílu. 3. Všechny konstrukce se mohou označit jako věty s prožívatelem: pak je ale nutné u všech dativních konstrukcí určit hranici mezi externím posesorem a prožívatelem (např. *Vítr mi hvízdá v uších* se zdá být dokladem externí posesivity, zatímco bezpodměnné *Hvízdá mi v uších* je proživatelské), čili problém je podobný jako u varianty 1, zavádí dvojí predikát. 3. Jedná se vždy o věty externěposesivní; zaniká tím problém hranice mezi výše nastíněnými větami, ale vzniká nový: existují také proživatelské věty s vnějším podnětem (duševní podnět: *Ta výtka mě*

*mrzt*⁶¹) i některé věty s fyzickým podnětem, a dokonce se slovesem *bolet* jako *Rána po kulce ho bolela*. Odlišení těchto vět je však relativně snadné, a to sémantickými vlastnostmi referenta v subjektu nebo v předložkové frázi (potenciálního posesora).

V posledním případě se jedná o konstrukce s čistým prožívatelem na místě akuzativu a s podnětem na místě subjektu. Posesivní vztah zde neexistuje. Je možný i přenesený význam *Ta urážka mě ještě teď bolí*. V akuzativních externěposesivních větách se oproti nim vyskytují pouze posesa označující části lidského těla. Pokud je tedy posesum částí těla, jedná se o externěposesivní konstrukci, je-li podnětem,⁶² jedná se o konstrukci s prožívatelem.

4.2.3 KONKURENTI EXTERNÍCH DATIVNÍCH POSESORŮ: AKUZATIV, LOKATIVNÍ FRÁZE A INTERNÍ POSESOR

Externěposesivní konstrukce jsou oproti interněposesivním jednoznačně preferovanými útvary u živých lidských posesorů a částí jejich těla. Sémantické rozdíly platné i pro češtinu jsem již ozřejmil v 3. kapitole. Užití interního posesora implikuje, že daná část těla již není jeho součástí, nebo že posesor nebyl zasažen. Existují však ještě dva další konkurenční prostředky, jejichž užití je relativně frekventované a zatím jsem se o nich zmínil jen okrajově. Tento oddíl nabídne přehled těchto dalších konstrukcí, které silně konkurují dativnímu posesorovi.

(31) ČEŠTINA (k 227, k 010, k 011)

- a. *Jako by mi nůž do srdce bodl.*
- b. *Kautská bodla nožem do srdce muže, který ji sexuálně obtěžoval.*
- c. *Elricovi se podařilo poranit svého soupeře na ruce a tím ho přinutil ji pustit (dívku).*

Útvary s akuzativem specifikovaným v lokativní frázi jsou častou variantou tam, kde důležitější než zásah konkrétní části těla je zásah samotného člověka. Typickým případem je *bodnutí*, akuzativní varianta (31b) je zcela převládající; konstrukce typu (31a) jsou omezeny na specifické situace a přenesené významy. Naopak obvyklá varianta *poranit někomu ruku* může být alternativně nahrazena akuzativní konstrukcí, jako v příkladu (31c).

(32) ČEŠTINA (i 103, i 104, i 105; 3× o tanku)

- a. *Střelte ho do víka palivové nádrže.*
- b. *Jakmile na chvíli zastaví, střelte mu do víka od nádrže, tak ho zničíte.*
- c. *Vystřelte do víka nádrže tanku.*

⁶¹ Zde navíc není jasné, jestli se jedná o výtku mluvčího nebo někoho cizího.

⁶² Včetně přeneseného významu slovesa *bolet* „Tvoje ruka mě bolí víc než tebe.“

Rozmanitost vyjádření narůstá tam, kde v dativní konstrukci není externím posesorem živá bytost. Konstrukce s dativem zde naopak fungují jen jako jistý doplněk k vazbám s interním posesorem, lokativní frází nebo akuzativem. Příklady (32a–c) jsou všechny excerpovány z jednoho návodu k počítačové hře. Autorka příklady (32a) a (32b) jazykově vystihla, že tank se od člověka ve střelecké hře příliš neliší – stejně jako on je pohybujícím se nepřítelem. Probíhá jednoduchý antropomorfní přenos. Rozdíl v konstrukcích, zdá se, spíše záleží na konkrétním akcentu autorky a jejím stylistickém výběru: *vyčkejte, až se k vám ruský tank natočí bokem, a střílejte ho do víka palivové nádrže*; nezdá se, že by se příklady (32a) a (32b) nějak lišily. Ve zrychleném popisu, v němž tank není uveden na scéně, pak autorka užívá dvojité interněposesivní genitiv: *Pokud si chcete trochu zabojet, zdálky picněte vojáka stojícího na křižovatce. (...) Doplazte se k mrtvému vojákově (...) a vystřelte do víka nádrže tanku,*

(33) ČEŠTINA (k 127, k 124, k 126; 3× o autě)

- a. *Zlomenou tyčí pak poškodil přední sklo auta a ulomil mu zpětné zrcátko.*
- b. *Na vozidle ulomil přední i zadní stěrač.*
- c. *U auta Škoda ulomil přední stěrač.*

U neživých posesorů je typickým alternativním vyjádřením předložková fráze. Frekvenci jednotlivých předložek, které vystupují v těchto konstrukcích, jsem podrobně nezkoumal. Do jisté míry jsou předložky závislé na předmětech, k nimž se lokativní fráze vztahují, přesto jejich výběr neprobíhá jen podle prostorových dimenzí. V korpusu jsem se nejčastěji setkal s předložkou *u* + *genitiv*, vedle toho se ještě pravidelně objevuje předložka *na* + *dativ*.

Jejich distribuce se zdá být v konstrukcích s posesivitou následující: interněposesivní fráze s předložkou *u* (*zabouchl dveře u auta*) je alternativou k dalším interněposesivním vazbám: s *genitivem* (*otevřel dveře auta*) nebo jinou předložkou (*zabouchl dveře od auta*). Specifikem předložkové fráze *u* + *genitiv* je fakt, že vystupuje i samostatně mimo frázi s posesem, viz (33c), nebo ve větách typu *To je u nás pravidlem*. Tyto konstrukce nápadně připomínají definici mezníku („landmark“) u Hola (2005). Sémantiku předložky *u* zkoumali Jandová a Clancy (2006: 34, vlastní překlad). Uvádějí, že má „jak prostorový, tak idiomatický význam, který naznačuje polohu na něčem místě“. Předložková fráze *na* + *dativ* se častěji spojuje jen s povrchem předmětů, viz (33b).

Úloha předložky *u* se jeví v češtině výrazněji než jiné lokativní předložky. Její funkce není zdaleka tak gramatikalizována jako např. v ruštině (kde vyjadřuje predikativní a externí posesivitu), ale při syntaktické výstavbě věty hraje zvláštní roli.

4.2.4 DEIKTICKÉ VYPRAZDŇOVÁNÍ LEXIKÁLNÍHO VÝZNAMU POSESÁ

Lexikálním vymezením poses v externěposesivních konstrukcích v češtině jsem se již zabýval a nakonec jsem je pojal velmi široce. Je ale otázka, jak nakládat s výrazy, jejichž zástupnost plnovýznamového poses se neomezuje na anaforu vyjádřenou osobním zájmenem. V oddílu 1.1.4 jsem již tento problém nastínil. Jak si poradit s řadou vět *Spadlo mu to na nohu* – *Spadlo mu to na ni* – *Spadlo mu to sem* nebo *Napršelo jim do bytu* – *Napršelo jim tam* – *Napršelo jim*? V této chvíli na to již mohu odpovědět.

Vzhledem k tomu, že si v této práci nepokládám otázku, jaké jsou všechny významy jedné věty, ale snažím se zjišťovat, jak je vyjádřena externí posesivita v češtině, přistoupím stejně i k tomuto problému. Jestliže adverbialie typu *sem*, *tam* odkazují k plnovýznamovým lokacím *na nohu*, *do bytu*, není důvod nepovažovat je za anafory poses. Naopak větu *Napršelo jim* posuzuji stejně jako *Vypral mu* (viz předchozí oddíly) a nepovažuji ji za doklad externí posesivity.

4.2.5 FUNKCE REFLEXIVNÍCH EXTERNÍCH POSESORŮ A KOMBINATORIKA DATIVŮ

V roli externího posesora může vystupovat i reflexivní osobní zájmeno *si*, např. *Obemkla si paže kolem těla. Přeseděl si ruku. Vypláchl si pusy. Umyl si auto.*

Zvratné zájmeno *si* je externěposesivní, pokud vedle obvyklých omezení (zájmeno ve funkci recipienta (*Koupil si auto*) nebo prospěchu (*Zapálím si*)) není ani součástí reflexiva tantum (*Umínil si*) nebo nemá funkci požitku (*Sedí si*). Substituovat je lze nereflexivním osobním zájmenem, aniž by se změnila sémantika posesora, např. *Ušpinil si kabát* ~ *Ušpinil mu kabát*. Vedle toho se zdá, že externí posesivita se projevuje i v recipročním vztahu: *Vyměnili si manželky. Zapálili si vzájemně cigarety.*

Ve větě *Lehnul si na záda* je funkce zájmena kombinována. Z reflexiva tantum je implikována externí posesivita, pokud se v lokativní frázi objeví relační jméno. *Si* zde není možné jednoduše substituovat nereflexivním zájmenem (**Lehnul mu na záda*, jen aditivně *Lehnul si mu na záda*). Příklad má blízko k implicitní posesivitě typu *Zvednul ruku*.

Syntagmatická funkce reflexivního zájmena se mírně odlišuje od ostatních posesorů. Dativní reflexivum je více svázáno s predikátem než ostatní osobní zájmena. Reflexivní vztah v dativu činí kontext jednoznačnějším, posesum se nemůže nacházet v subjektu (subjekt je obsazen posesorem), a tak se rozšiřuje i kombinatorika s ostatními dativy: otevírá se pozice pro vyjádření příbuzenského vztahu. Jandová dokládá: *Pustila jsem dceru na hory a ona ti si mi tam zlomila nohu!* Zde *mi* odkazuje k matce. Vedle toho je snad možné si představit

i dvojici vět *Položte si každý ruku na sousedovo rameno!* × *?Každý si položte ruku svému sousedovi na rameno.*

Externí dativní posesoři se jinak pravidelně gramaticky odlišují od dativu etického a emocionálního. V jedné větě se může vždy realizovat jeden zástupce z uvedeného typu – externí posesor a etický dativ: *Dcera mi ti spadla do rybníka*,⁶³ externí posesor a emocionální dativ: *Zlomila si nám ruku*. Oba dativy (emocionální a etický) mají společné, že se nevztahují k referentům ve větě, ale k mluvčímu, adresátovi nebo dalším účastníkům blízkým komunikaci.

4.3 SHRUTÍ

Externí posesivita je v češtině velice rozšířeným jevem. Možnosti jejího formálního vyjádření i uplatnění v různých situacích jsou relativně rozsáhlé. V centru stojí situace, kdy se něco děje na části těla posesora. Na syntaktické pozici posesora však mohou vystupovat i neživé věci s rysy odvozenými od živých posesorů. Český externí posesor je dativní, omezeně i akuzativní. Posesum vystupuje na všech obvyklých syntaktických pozicích a sémanticky je velmi nevyhraněné. Může být částí těla, ale i věcí s dočasným posesivním vztahem k posesorovi. Predikáty jsou často afektivní, ale někdy afektovanost vzniká teprve v rámci celé konstrukce. Stavové predikáty se až na jednu výjimku v českých externěposesivních konstrukcích nevyskytují.

Jasná hranice mezi prospěchovými a externěposesivními konstrukcemi neexistuje, ale lze stanovit její mantinely. Prospěchovost v rámci jednoho referenta doplňuje externěposesivnost. Nelze vyjádřit jedním dativním referentem prospěch a druhým externěposesivní vztah. *Myje mu auto* (*mu* – jeho auto a pravděpodobně s prospěchem, že auto bude mít čisté; nelze *Myje ti mu auto* ve významu „pro tebe). Odlišuji však ne/prospěchovost recipientskou (*Natrhal mi třešně*). U některých konstrukcí je pak možné dvojí čtení: 1. externěposesivní prospěch/neprospěch, 2. recipientský prospěch. Např. *Vyřízl ženě jazyk*. 1. Vyřízl ženě jazyk k jejímu vyléčení/za trest. 2. Vyřízl vepřový jazyk pro ženu.

Externí posesivita je v češtině tolik rozšířená a v několika ohledech nejasně ohraničená zejména proto, že dativ je velmi produktivním prostředkem se širokou sémantikou. Celý jev externí posesivity v češtině kombinuje dva vztahy: posesivnost a (psychickou) zasaženost, jejíž obvyklou součástí je prospěch či neprospěch.

⁶³ Oproti tomu **Dcera mi ti mu spadla do rybníka* (já – matka; ty – adresát; on – správce rybníka).

5. AREÁLNÍ PERSPEKTIVA ČESKÉ EXTERNÍ POSESIVITY

Z historického ani ze současného hlediska není čeština izolovaným jazykem, nachází se v evropském prostředí, v němž dochází k četným jazykovým kontaktům. Pokud více geograficky blízkých jazyků sdílí společné strukturní rysy (aniž se předpokládá, že tyto rysy vznikly náhodně nebo že existují jako důsledek genetické příbuznosti), hovoří se o tzv. jazykových areálech („linguistic area“, jazykový svaz, „Sprachbund“). Externí posesivita hraje podle některých lingvistů (Haspelmath 1999) roli jako jeden z charakteristických rysů tzv. evropského jazykového areálu (SAE, „Standard average European“). Areál SAE je typology vyčleňován teprve od počátku 90. let.

Nukleus jazyků SAE zahrnuje centrální evropské jazyky (holandštinu, němčinu, francouzštinu, severní italštinu), což odpovídá Auwerovu tzv. „Charlemagne Sprachbund“. Jádrem obsahuje ostatní románské a germánské jazyky, stejně jako západní a jižní slovanské jazyky a balkánské jazyky, na periferii jsou východní slovanské, baltské, balto-finské jazyky a maďarština, plus baskičtina, maltština, arménština a gruzínština. (...) K jazykům SAE nenáleží jedna skupina indoevropských jazyků: keltské jazyky.

(Haspelmath 1999: 117)

Čeština se navíc někdy považuje společně s němčinou, maďarštinou a slovenštinou za součást tzv. Středoevropského jazykového svazu (Newerkla 2002). O tomto areálu se poprvé psalo již v první polovině 20. století (Skalička, Löwe). Síla jazykového kontaktu mezi češtinou a němčinou bývá považována ve středoevropském kontextu za nejsilnější.

V této kapitole se budu v první části zabývat externí posesivitou v evropském jazykovém areálu, vycházím přitom ze speciální studie Martina Haspelmatha (1999). Jeho závěry budu porovnávat se závěry, které jsem učinil na materiálu českého jazyka. V další části kapitoly se zaměřím na pozici češtiny ve středoevropské jazykové oblasti. Vedle toho budu věnovat pozornost i geneticky příbuznému, avšak geograficky vzdálenějšímu jazyku, ruštině.

5.1 EXTERNĚPOSESIVNÍ VLASTNOSTI V EVROPSKÉM JAZYKOVÉM AREÁLU

Charakteristickým rysem evropského jazykového areálu je podle Haspelmatha (1999) značení externí posesivity v těchto jazycích pomocí konstrukce s externím posesorem v dativu. Ačkoliv většina jazyků geneticky náleží do indoevropské jazykové rodiny, autor tento rys nepovažuje za genetický. Evropský prototyp externěposesivní konstrukce je podle autora charakterizován jednak zmíněným dativním značením externího posesora, jednak „velmi striktní“ podmínkou zasaženosti.

Konstrukce s dativním posesorem se nacházejí v evropských jazycích nejčastěji ve čtyřech různých syntaktických podobách – v závislosti na pozici posesa. Všechny tyto vzorce jsem v češtině zaznamenal a popsal v rámci 4. kapitoly. Typům (34a–d) odpovídají postupně české věty *Umyl mu tvář*, *Stařec se díval dívce na nohy*, *Kámen mi spadl na dvůr*, *Třásl se mu ruce*.

(34) 4 VĚTNÉ VZORCE (Haspelmath 1999: 110)

			posesor		posesum
a.	Subj	V	Dat		Obj
b.	Subj	V	Dat	Obj	PP
c.	Subj	V	Dat		PP
d.		V	Dat		S

5.1.1 DATIV A ZASAŽENOST JAKO DVA KONSTITUTIVNÍ RYSY

V jazycích evropského areálu je v externěposesivní konstrukci výrazná úloha dativu. Většina jazyků značí morfologický dativ, jazyky bez dativu (jako moderní řečtina, holandština) pak v externěposesivních konstrukcích používají prostředky, které dativu funkčně odpovídají (externí posesor je vyjádřen stejně jako nepřímý objekt). Oproti tomu francouzština zachovává morfologický dativ jen u osobních zájmen a právě na ně je tamní externěposesivní konstrukce omezena.

Vedle toho je podle Haspelmatha pro evropské externěposesivní konstrukce relevantní mentální (psychická) zasaženost externího posesora. Zatímco v interněposesivních konstrukcích je posesor zasažen nanejvýš fyzicky (*Jeho oči se zalily slzami*⁶⁴), externí posesor může být kromě konstrukcí s dvojím typem zasaženosti (*Oči se mu zalily slzami*) ovlivněn čistě psychicky (*Hlídal mi dítě*). Významový komponent zasaženosti se podle Haspelmatha (1999: 112) „zdá být buď pozitivní (prospěchový), nebo negativní (neprospěchový).“⁶⁵ Pro věty s pozitivním významem platí, že mohou být substituovány předložkovou frází (pro někoho), zatímco u neprospěchových toto možné není.

Diskuse: Psychická zasaženost je sice i v češtině prototypickým rysem vět s externím posesorem, ale rozhodně není omezujícím pravidlem. Věnoval jsem se tomu v předešlé kapitole, v níž jsem ukázal, že český externí posesor může být jak v bezvědomí, tak po smrti. Pokud jde o neutrální zasaženost, domnívám se, že např. ve větě *Díval se jí do očí* může jít o zasaženost bez zvláštního významu. Substituce předložkovou frází není v češtině příliš

⁶⁴ Předpokládá např. situaci, v níž pacient podstupuje vyšetření očí, v jehož následku se oči zalijí slzami.

⁶⁵ Věta může být sice podle autora vágní, pokud jde o znaménko zasaženosti, ale nelze jednoduše uvažovat o neutrální zasaženosti.

obvyklá ani u prospěchových konstrukcí s externím posesorem, proto tento test není průkazný. Naopak v češtině, pokud lze prospěch v dativu nahradit předložkou *pro* + *akuzativ*, lze uvažovat spíše o čistém (recipientském) prospěchu.

5.1.2 HIERARCHIE EXTERNĚPOSESIVNÍCH VLASTNOSTÍ V EVROPSKÉM AREÁLU

Haspelmath hodnotí sílu hierarchií životnosti, typů predikátu, nezcizitelnosti a syntaktických vztahů jako velmi silnou: „Ve všech těchto hierarchiích evropské jazyky kladou celkem přísná omezení na své externěposesivní konstrukce“ (Haspelmath 1999: 113).

O hierarchii životnosti posesora Haspelmath (1999: 113) píše: „zdá se, že všechny evropské jazyky omezují své externěposesivní konstrukce na živé posesory.“ Domněnku, že čeština nemá neživé posesory, však mohou vyvrátit. Kromě již zmíněných neovládajících se nebo mrtvých lidských posesorů je v češtině kategorie otevřena i pro vymezitelné skupiny dalších organismů a věcí: soch, rostlin, dopravních prostředků a omezeně i dalších přístrojů. Jak jsem ukázal, přechod od prototypu (ovládajícího se životného posesora) jde v češtině po osách tvarového a funkčního antropomorfismu.

Podle situační hierarchie (typů predikátu) vystupují v jazycích evropského areálu v predikátu obvykle jen dynamická slovesa denotující nějakou událost. S výjimkou sloves *vidění* a *pozorování* toto konstatování platí i o češtině. Podobné rozšíření o tato slovesa je i v italštině, portugalštině a holandštině, a tak čeština z tohoto hlediska příliš nevybočuje. Je z toho ale patrné, že i predikátová omezení češtiny patří k těm nejmenším.

Nejznačnější rozdíly mezi jazyky evropského areálu jsou na hierarchii nezcizitelnosti. Ve všech jazycích platí, že typickými posesy jsou části těla. Holandština a francouzština se na tuto skupinu jmen zcela omezují, zatímco většina románských jazyků, slovanských a balkánských či němčina mají skupinu poses širší. U češtiny je problém vymezení opačný: ve čtvrté kapitole se ukázalo, že není jednoduché stanovit hranici, které kategorie jmen ještě vůbec lze považovat za posesa. Skupinu jsem nakonec ponechal velmi širokou a otevřenou. V každém případě lze říci, že česká posesa má přístup do externěposesivních konstrukcí plně otevřen. Může se jednat i o věci, ke kterým má posesor jen dočasný posesivní vztah.

Čeština se zvláště svými sémantickými vlastnostmi externích posesorů vymyká obecným typologickým závěrům. Jeden z následujících oddílů budu věnovat tomu, zda typologové opominuli okrajové, leč možné konstrukce u jiných jazyků (podrobně se zaměřím na němčinu), nebo zda je čeština z hlediska externí posesivity takto výjimečná.

- b. *Golova u nego opustilas na grud.*
hlava u něho klesla na hrud'
»Hlava mu klesla na hrud'.«
- c. *U menja umer deduška.*
u mě umřel dědeček
»Zemřel mi dědeček.«
- d. *U menja ukrali dokumenty.*
u mě ukradli doklady
»Ukradli mi doklady.«

Dativem jsou v ruštině vyjádřeny konstrukce, v nichž značně převažuje prospěchové nebo neprospěchové chápání (36) oproti posesivnímu; ztráta vlastnictví (35d) však mezi tyto vztahy nepatří. Dále sem náleží věty, v nichž dochází k zasažení části těla posesora, a to jak s pozitivním, tak s negativním rysem (37a–c). Posesum se ve všech těchto konstrukcích nachází v objektu nebo v předložkové lokativní frázi.

(36) RUŠTINA (Haspelmath 2001: 109, cit. Rakhilinovou)

On njančil mne detej
On opatroval mi děti
»Opatroval mi děti.«

(37) RUŠTINA (Podlesskaya & Rakhilina 1999: 512, 518)

- a. *On poceloval ej ruku*
On políbil jí ruku
»Políbil jí ruku.«
- b. *Ona nastupila emu na nogu*
Ona nastoupila mu na nohu
»Šlápla mu na nohu.«
- c. *Kakoj-to bandit slomal Pete ruku. // Petja slomal - / sebe ruku.*
nějaký bandita zlomil Pěťovi ruku. // Pěťa zlomil - / si ruku
»Nějaký chuligán zlomil Pěťovi ruku.« // »Pěťa si zlomil ruku.«

Ačkoliv jsou čeština s ruštinou geneticky spřízněné jazyky, jejich vyjadřování externí posesivity se značně odlišuje, naopak čeština má více znaků společných s němčinou.⁶⁷ Hlavní rozdíl je v tom, že ruština neznačí dativní externí posesivitu u poses-částí těla živých posesorů v syntaktické pozici subjektu. Předložka *u* + *genitiv* je i v češtině, projevuje se ale jen omezeně u částí neživých posesorů, viz příklady typu *U auta ulomil přední stěrač* / *Ulomil autu*

⁶⁷ Fejfarová (2006: 28) ve své kontrastivní diplomové práci k otázce dativu konstatuje: „Při porovnání rozdílů mezi češtinou a ruštinou a rozdílů mezi němčinou a ruštinou docházíme k překvapivému závěru, že rozdíly se ve velké míře překrývají. Znamená to, že čeština a němčina se shodují v případech, kdy ruština volí jiné vyjádření.“

přední stěrač. V češtině není distribuce rozdělena podle syntaktické pozice posesa, ale spíše náhodně a také podle vztahu mluvčího k posesorovi.

5.2.2 EXTERNÍ POSESIVITA V MAĎARŠTINĚ

K dokladu existence strukturního rysu externí posesivity v evropském jazykovém areálu přispívá Irina Nikolaevová (2001). V maďarštině totiž také hrají významnou roli konstrukce s dativním posesorem. Autorka dokazuje, že jejich původ nepochází zevnitř jazyka.

Dativní posesor se dnes v maďarštině vyskytuje v typických externěposesivních i v interněposesivních konstrukcích (38b); vedle odlišně vystavěných konstrukcí s nominativem (38a). Autorka ukazuje, že rovněž v konstrukcích typu (38b) je vztah mezi posesem a posesorem funkčně pozměněn a dativní posesor je v nich externím posesorem.

(38) MAĎARŠTINA (Nikolaeva 2001: 1)

- a. *(a) Péter kalap-ja.*
 DET Péter klobouk-3SG
 »Petrův klobouk.«
- b. *Péter-nek a kalap-ja.*
 Péter-DAT DET klobouk-3SG
 »Petrův klobouk.«

Konstrukce s dativním posesorem se podle ní nabízí považovat za důsledek jazykového kontaktu, podle některých hungaristů je ale tato konstrukce domácího původu. Autorka na základě analýzy dalších uralských jazyků dochází k tomu, že v některých jazycích úzce příbuzných maďarštině (Ob-Ugric, Samoyedic) sice existují funkční a strukturní paralely k opozici mezi dvěma typy posesorů jako v maďarštině, nedochází tam však k dativnímu značení posesora.

Podobnost podle Nikolaevové existuje v syntaxi, ne však v morfologii. (Tedy externí posesivita jako sémantický jev se v těchto jazycích projevuje, ale odlišným gramatickým způsobem.) Ve zkoumaných příbuzných jazycích normální posesor slovosledně předchází jméno v rámci složky a následuje po specifikujícím výrazu. Alternativně ale může posesor tento člen předcházet, a přitom zůstat v rámci složky. Jako poslední možnost je posesor zcela vytažen z fráze, což se však děje jen za pragmaticky silných podmínek. Tato možnost je v maďarštině doprovázena dativem, zatímco v příbuzných uralských jazycích dochází k tzv. „posesivní shodě“.

Zdá se tedy podle autorky, že konkrétní morfologické značení posesora je výsledkem kontaktu, zatímco původní syntaktická struktura posesivní konstrukce zůstala v maďarštině

nedotčená. Nikolaevová shrnuje, že dativněposesorní konstrukce se v maďarštině vyvinuly jako výsledek konvergence s evropskými jazyky. Dativní posesor je charakteristickým znakem pro evropský jazykový areál, zatímco v ostatních uralských jazycích chybí. Maďarština je tedy podle ní typickým zástupcem evropského jazykového areálu. Autorka předpokládá, že maďarština dříve, podobně jako jí příbuzné jazyky, značila rozdíl mezi interním a externím posesorem posesivní shodou, ale poté, co tento prostředek ztratil svoji distinktivní funkci, maďarština okopírovala dativní morfologické značení z okolních jazyků.

K těmto autorčiným závěrům mohu dodat, že k prosazení dativního značení externího posesora mohly zvláště přispět úzké jazykové vazby v rámci střeoevropského jazykového svazu. Němčina, čeština, slovenština a maďarština se počítají k centrálním jazykům tohoto svazu (viz Newerkla 2002, podle Kurzové), všechny mají dativní značení externí posesivity rozvinuté.

Slovenštině se úžeji věnovat nebudu, její pozice směrem na východě je z hlediska geografického rozšíření externí posesivity posunuta více k periferii, vlastní důkladný rozbor slovenské externí posesivity nepovažuji z hlediska jazykového kontaktu češtiny za tak důležitý. Při obecném hodnocení slovenštiny se spoléhám na Piťhovo (1971) shrnutí literatury o dativu posesivním, z něž vyplývá, že slovenský a český dativ se příliš neodlišují. Podrobněji se však zaměřím na externí posesivitu v němčině a její porovnání s češtinou.

5.2.3 EXTERNÍ POSESIVITA V NĚMČINĚ V POROVNÁNÍ S ČEŠTINOU

Němčina je ve většině externěposesivních studiích pokládána za typického zástupce jazyků vyjadřujících dativního posesora. V této souvislosti jsem se již několikrát o němčině zmínil. Souvisí to také s tím, že lingvisté, kteří se zabývají externí posesivitou, nezřídka bývají německými rodilými mluvčími, navazují tak na dlouhou tradici popisu dativu posesivního („Pertinenzdativ“, doslova dativ přináležitosti) v německé jazykovědě.⁶⁸

Shrnující popis provedu na základě studií zabývajících se externí posesivitou napsaných německými mluvčími (Heine 1997, Haspelmath 1999, König 2001, Hole 2006), studie o německém dativu (Draye 1996), srovnávací studie o dativu posesivním v germánských a románských jazycích (Lamiroy & Delbecque 1996) a dvou českých srovnávacích pracích: česko-rusko-německé konfrontační diplomové práce (Fejfarová 2006) a dizertační práce o českém volném dativu porovnávaném s němčinou (Peloušková 2004). Poslední dvě jmenované práce byly cenným zdrojem dokladového materiálu díky práci s primárními prameny

⁶⁸ O posesivním dativu psali v 60. letech von Polenz, Isačenko, v 80. letech se tématu věnují celé monografie (Krohn, Hocke). Podle Pelouškové 2004.

jednotlivých jazyků. Poznatky z odborné literatury doplním o vlastní výzkum některých okrajových konstrukcí.

(39) NĚMČINA (Peloušková 2004)

- a. *Mir rutschte der Fuß.*
mně klouzala DET noha
»Uklouzla mi noha.«
- b. *Er hat den Nachbarn das Auto repariert.*
On má.AUX DET.DAT.PL sousedům DET.ACC auto opravil
»Opravit sousedům auto.«
- c. *Er ist ihm an die Beine gesprungen*
On je.AUX mu na DET.ACC nohy skočit.PERF
und hat ihm die Hosen zerrissen.
a má.AUX mu det.acc kalhoty roztrhat.perf
»Skočil mu na nohy a roztrhal mu kalhoty.«

České a německé konstrukce s dativním externím posesorem jsou si nápadně podobné a v obecných charakteristikách se neliší. Syntakticky jsou v němčině možné všechny typy konstrukcí jako v češtině (tedy posesum vystupuje v předložkové frázi, v objektu i v subjektu, viz (39a–c)). Vyjádření německého externího posedora připouští podobné (dokonce totožné) dvojznačnosti (40) jako český externí posezor.

(40) NĚMČINA (Draye 1996: 202)

- Er hat seinem Freund ein Buch gestohlen.*
On měl.AUX jeho.DAT kamarád DET.ACC kniha ukradnout.PERF
»Ukradl kamarádovi knihu.«
(interpretace »Ukradl kamarádovi jeho knihu.« i »Ukradl knihu pro kamaráda«)

V němčině existují i podobné syntaktické konkurence jako v češtině (41a–b). Bez použití posesa je v němčině rovněž možná jen akuzativní varianta (41c).

(41) NĚMČINA (Draye 1996: 198)

- a. *Der Mann hat mir ins Gesicht geschlagen.*
DET muž má.AUX mně do.ACC obličej udeřit.PERF
»Chlap mi udeřil do obličeje.«
- b. *Der Mann hat mich ins Gesicht geschlagen.*
DET muž má.AUX mě do.ACC obličej udeřit.PERF
»Chlap mě udeřil do obličeje.«
- c. *Der Mann hat mich geschlagen.*
DET muž má.AUX mě udeřit.PERF
»Chlap mě udeřil.«

Draye (1996: 199) charakterizuje rozdíl mezi akuzativem a dativem v těchto konstrukcích podobným způsobem, jako jsem jej analyzoval na českém materiálu, nepracuje však s jevem externí posesivity, a tak mluví o prožívateři: „dativní značení koreluje s prožívatelem, který je méně zasažen verbálním procesem než proživatel v akuzativu. Pádové značení složky s prožívatelem záleží jak na intencionalitě, tak na intenzitě procesu.“

Vrátím se ještě naposledy k otázce netranzitivních predikátů s tradičním prožívatelem v akuzativu, které jsem v češtině po úvaze zařadil mezi případy externí posesivity. V češtině je jediným predikátem pro zaznamenání bolesti sloveso „bolet“. V převažující většině případů se vyskytuje v akuzativní konstrukci typu *Bolí mě hlava*. Konstrukce s dativem je sice možná, ale okrajová (*Bolí mi hlava*), jiná konstrukce **Moje hlava bolí* není standardní českou větou a nelze ji považovat ani za okrajovou alternativu. Jak už bylo zmíněno, interněposesivní varianty obvykle implikují, že část těla není na svém místě nebo posesor není zasažen. U predikátu „bolet“ v češtině taková interpretace není možná, a proto není možná ani celá konstrukce.

Situace v němčině je odlišná. Kromě predikátu „weh tun“ (bolet, doslova „dělat bolavé“) se hojně používá i podobného lovesa „schmerzen“ („bolet“), a to zejména v konstrukci typu *Mein Kopf schmerzt* (lit. „Moje hlava bolí“).⁶⁹ Jak je vidět z příkladů (42a–c), kombinatorika konstrukcí je v němčině značně rozmanitější. Je ovšem třeba poznamenat, že konstrukce jsou různě frekventované. Za typické zástupce lze považovat (42a) a (42c) s variantou *schmerzen*. Věta (42d) odpovídá českému absolutnímu či kontextovému užití *Noha bolí*.

(42) NĚMČINA (vlastní příklady)

- a. *Der/Mein Kopf tut mir weh.*
DET/moje hlava dělá mi bolavý
»Bolí mě hlava.«
- b. *Mein/Der Kopf schmerzt mich / mir.*
DET/moje hlava bolí mě / mně
»Bolí mě hlava.«
- c. *Mein Kopf schmerzt / tut weh.*
moje hlava bolí
»Hlava mě bolí.«
- d. *Der Kopf schmerzt / tut weh.*
DET hlava bolí
»Hlava bolí.« (kontextově podmíněné, nebo obecný význam)

⁶⁹ *Mein Kopf tut weh* je přitom také možné.

Kroslingvistické hledisko také nahrává tomu považovat české akuzativní konstrukce „bolí mě hlava“ za případ externí posesivity: čeština na rozdíl od němčiny zachovává u této konstrukce významový rozdíl mezi interními a externími posesory. Naopak německé věty „bolení“ s interním posesorem vytvářejí nejistotu ohledně určení tamní externí posesivity.

Shrnu-li své poznatky o externí posesivitě v češtině s poznatky odborné literatury o externí posesivitě v němčině, zaznamenávám několik odlišností:

1. Německý externí posesor je živou bytostí (animate), Haspelmath (1999) uvádí typický negramatický příklad s autem jako externím posesorem (43).

(43) NĚMČINA (Haspelmath 1999: 114, podle Neumanna)

* <i>Der</i>	<i>Stein</i>	<i>fällt</i>	<i>dem</i>	<i>Auto</i>	<i>aufs</i>	<i>Dach</i> .
DET	kámen	padá	DET.DAT	auto	na.DET.ACC	střecha
»Kámen padá autu na střechu.«						

2. Externí posesor, živá bytost nemůže být mrtvý (Hole 2006). Hole konstruuje tzv. „Dead possessor argument“ proti přístupům vyzdvihnutí posesora, viz oddíl 3.4.

3. Dativní externí posesor může být v němčině zvláštním způsobem pasivizován (Hole 2006). V češtině podobná transformace neexistuje. Viz oddíl 3.4.

4. Z kontrastivní analýzy Pelouškové (2004), která pracovala s bilingvními a rodilými mluvčími i s paralelním česko-německým korpusem, vyplývá několik zajímavých závěrů.

Jediným formálním rozdílem mezi češtinou a němčinou je odlišné řazení nepřízvučných externích posesorů (*Vasil mu klade vážně ruku na rameno* oproti *Vasil legt ihm ernst die Hand auf die Schulter*). „Ve všech ostatních bodech syntaktické analýzy vykazuje německý DP⁷⁰ shodu s českým“ (Peloušková 2004).

Drtivá většina dokladů dativu posesivního v jejím materiálu se vztahuje k označení části těla. Následná analýza 100 náhodně vybraných dokladů českého dativu posesivního a jeho německých paralel odkrývá rozdíl ve frekvenci u obou jazyků. Českému dativnímu posesorovi odpovídá v 52 případech německý dativní posesor, 30 paralel obsahuje interního posesora, např. (44a), v 18 případech byl rozdíl způsoben zvláštností překladu.⁷¹ Český externí posesor se shoduje s německým i v některých přenesených významech (44b–c).

⁷⁰ DP u Pelouškové značí „dativ pertinentní“, já však používám v českém prostředí obvyklejší pojmenování „dativ posesivní“. Podobně „pertinent“ odpovídá mému pojetí posesora.

⁷¹ Jak z češtiny do němčiny, tak opačně. Zároveň vyvstává otázka, jak by dopadl opačný postup při výběru konstrukcí, tedy kdyby se vybralo 100 příkladů německého dativu posesivního.

(44) NĚMČINA (Peloušková 2004)

- a. *Dabei stürzt sich Daschenka gewöhnlich mit bewundernswertem Kampfesmut auf ihre Mama und ...verbeißt sich in ihre Nase, ins Ohr oder in den Schweif*
...zakousne se do její.ACC nos do.DET.ACC ucho nebo do DET.ACC ocas
»To se obyčejně Dášeňka vrhne s nádhernou bojovností na mámu a ...zakousne se jí do nosu, do ucha nebo do ocásku.«
- b. *Sollen sie ihn tragen, wie er ihnen gewachsen ist.*
mají.AUX oni ho (der Kopf) nést, jak on jim narůst.PERF je.AUX
»Ať nesou hlavu, jak jim narostla.«
- c. *Die Augen fallen ihnen beinah aus dem Kopf heraus...*
DET oči padají jim málem z DET.DAT hlava ven
»Oči jim málem vypadnou z důlků...« (lit. »z hlavy«)

Závěry srovnání dativu posesivního v češtině a němčině podle Pelouškové:

V češtině je užíváno [dativu posesivního] větší měrou než v němčině.

Čeština preferuje pro označení pertinentu užití [dativu posesivního], v němčině dominuje užití [dativu posesivního], časté je ale i užití posesivního zájmena.

V češtině je tendence označovat pertinent i v případech, kdy jednoznačně vyplývá z kontextu a omyl je vyloučen. V němčině může v jednoznačném případě zůstat pertinent nevyjádřen:

Např. v popisku fotografie:

1993 jí padají rovné vlasy v praménkách do obličeje.

1993 fallen die Haare glatt und strähnig ins Gesicht.

(Peloušková 2004)

V souvislosti se závěry Pelouškové má smysl se tázat, zda jsou v němčině konstrukce s dativem posesivním omezeny oproti češtině pouze frekvenčně, nebo zároveň z hlediska variability konstrukcí (různé sémantiky posesorů a poses). Fejfarová (2006) ani Peloušková (2004) takové závěry nenaznačují, konstrukce, kterými se zabývají, však mají většinou typické externěposesivní vlastnosti: živého posesora a posesum jako část těla.

5.3. ANALÝZA ROZDÍLŮ MEZI NĚMČINOU A ČEŠTINOU

V předchozí části této kapitoly jsem dospěl k závěrům, že němčina se od češtiny neodlišuje příliš co do formální struktury externěposesivních konstrukcí, ale rozsah užití externí posesivity v němčině se zdá být oproti češtině omezen jak z hlediska frekvence, tak zejména z hlediska sémantických vlastností posesorů.

Místo shrnujícího obecného závěru k těmto rozdílům rozhodl jsem se ještě, že přistoupím k vlastnímu rozboru německých vět. Je totiž podezřelé, že v němčině, areálně blízkém jazyce, existují pro obsazení externího posesora striktní pravidla, zatímco v češtině je obsazování velmi volné.

V první fázi jsem vyhledával přes internetový vyhledávač německé konstrukce synonymní k českým větám s mezním typem externího posesora. Ukázalo se, že sehnat takovou větu není jednoduché, podařilo se ale najít konstrukce s neživým strojovým posesorem (45a) a (45c) a ojedinělou větu se stromem (45b).

(45) NĚMČINA (a: www.ciao.de, b: www.neue-zeitung.hu, c: www.molitorfj.de)

a. *Dem Auto geht der Sprit aus.*

DET auto jde DET benzín ven

»Autu dochází benzín.«

b. *Der Baum trägt so viele Zwetschken, dass ihm die Äste brechen.*

DET strom nese tolik švestky, že mu DET větve se lámají«

»Strom má tolik švestek, že se mu lámají větve.«

c. *Fest steht nur, dass der Motor super läuft,*

wenn man ihm die Haube abnimmt.

když INDEF mu DET kapota odejme se

»Je jisté pouze to, že motor skvěle běží, když se mu odejme kapota.«

Konstrukci (45a) lze považovat za externěposesivní podobně jako větu s živým posesorem *Dochází mi jídlo*. Věta z časopisu maďarských Němců (45b) odpovídá českému příkladu *Stromu se ulomila větev*. Doklad (45c) je méně typický, jedná se o motor na lodi.

Ve druhé fázi jsem testoval, do jaké míry jsou tyto nalezené věty akceptovatelné mluvčími němčiny. Ke zmíněným třem větám jsem ještě přidal jednu nalezenou větu s argumentovým dativem (*Dem Auto fehlt vor allem Drehmoment*. „Autu chybí především točivý moment“), dále jsem vytvořil 7 konstrukčně zajímavých vět – kalků z češtiny a přidal příklad

Haspelmatha (43) uváděný jako negramatický.⁷² Výsledný dotazník (zadání uvádím v příloze 1) obsahuje v překladu následující věty:

- A. Mému autu dochází benzín. [internet]
- B. Mému Audi chcípne motor při rozjíždění. [na internetu jen s živým posesorem]
- C. Autu chybí především točivý moment. [internet]
- D. Pachatel ulomil autu zadní stěrač. [kalk]
- E. Mému mobilu už nefunguje displej. [kalk]
- F. Motor běží skvěle, když se mu odejme kapota. [internet]
- G. Bayernu se zranil brankář Oliver Kahn. [kalk]
- H. Policista střílel autu na kola. [kalk]
- I. Autu padá kámen na kapotu. [Haspelmath]
- J. Strom nese tolik švestek, že se mu lámou větve. [internet]
- K. Bouře ulomila stromu dvě větve. [kalk]
- L. Pozůstalí mrtvému zatlačili oči a potom mu umyli obličej. [kalk]

Dotazník tak obsahuje různé syntaktické varianty vět s neživým posesorem-autem (A, B, D, H, I), neživým posesorem-mobilem (E), mrtvým externím posesorem (L), subjektovou a objektovou variantu s posesorem-stromem (J, K) a také větu s transformovaným příbuzenským vztahem (G). Všechny tyto věty jsou v češtině možné.

Dotazovaný měl rozhodnout, zda je pro něj konstrukce s dativem 1. obvyklá, 2. možná, ale něčím nezvyklá, 3. nemožná, nikdy by ji takto neřekl. Poučen z lingvistické literatury, očekával jsem, že většina vět bude rodilým mluvčím označena jako nemožná. Překvapivě však první dotazovaný, Peter Wagner, alespoň částečně souhlasil (nepovažoval za negramatické) s celými deseti větami. Obrátil jsem se proto ještě na několik rodilých mluvčích: učitele v pražském Goethe Institutu a tři studenty z univerzity v Lipsku. Ačkoliv byl vzhledem k omezeným možnostem počet dotazovaných nízký a testu nelze přikládat žádnou statistickou důležitost, přineslo šetření několik velmi zajímavých zjištění.

5.3.1 VÝSLEDKY JAZYKOVÉHO DOTAZNÍKU

Dotazník především ukázal, že němečtí mluvčí nepociťují tak silně restriktivní pravidla kladená na dativní externí posesory, jak o tom hovoří Haspelmath, König a Hole. Lze říci, že různé hovorové varianty němčiny nesdílají s normou tyto omezující vlastnosti. Dotazník

⁷² Místo *Dach* (střecha) jsem zařadil pravděpodobnější slovo *Motorhaube* (kapota).

vyplnilo celkem pět osob: 1. Peter, původem ze Švábska, patnáct let žijící v Česku, své odpovědi si nechal potvrdit rodiči žijícími v Německu, 2. Stephan, student ze Saska, 3. Julia, bilingvní (čeština, němčina) studentka v Sasku, původem ze Severního Porýní-Vestfálska, 4. Thorsten, student ze Saska, 5. německý mluvčí, učitel v Goethe Institutu. Výsledky uvádím v následující tabulce:

Tab. 5.2. Hodnocení přijatelnosti konstrukcí s externím posesorem

	1.	2.	3.	4.	5.
A Meinem Wagen geht der Sprit aus.	1	1	1	2	1
B Meinem Audi stirbt der Motor beim losfahren ab.	1	2	1	3	1
C Dem Auto fehlt vor allem Drehmoment.	1	1	1	1	1
D Der Täter hat dem Auto den hinteren Scheibenwischer abgebrochen.	2	1	1	3	2
E Meinem Handy funktioniert das Display nicht mehr.	2,5	3	3	3	3
F Der Motor läuft super, wenn man ihm die Haube abnimmt.	2	1	2	2	2
G Dem FC Bayern hat sich der Torwart Oliver Kahn verletzt.	3	3	3	3	3
H Der Polizist schoß dem Auto auf die Reifen.	1,5	2	1	2	3
I Der Stein fällt dem Auto auf die Motorhaube.	1,5	2	1	2	3
J Der Baum trägt so viele Zwetschken, dass ihm die Äste brechen.	3	1	1	2	3
K Der Sturm brach dem Baum zwei Äste ab.	2	1	1	1	3
L Die Angehörigen haben dem Toten die Augen geschlossen und dann haben sie ihm das Gesicht gewaschen.	1	1	1	1	3

1. Peter, 2. Stephan, 3. Julia, 4. Thorsten, 5. učitel, Goethe Institut

K výsledkům jsem od dvou mluvčích dostal dvě jazykové poznámky: Peter Wagner (osobní komunikace, srpen 2007) říká, že švábsština nemá genitiv, vyjadřuje ho u životných jmen dativem + osobním zájmenem (*dem Polizisten seine Pistole*, „pistole policistů“), anebo analyticky (*die Scheibe vom Auto*, „sklo auta“). Podle mínění Stephana Thomase (emailová komunikace, srpen 2007) je v Sasku v hovorové řeči velmi obvyklý bezpředložkový dativ, což by mohlo hrát roli při hodnocení v testu.

Z tabulky je patrné, že obecně zcela nepřijatelné jsou pouze dvě konstrukce: (G) a (E). Věta (G) napodobuje příbuzenský vztah u sportovních klubů,⁷³ přijatelná není podle Wagera ani podobná věta „Reprezentantům se zranil kapitán“. V konstrukci (E) vystupuje v pozici externího posesora mobilní telefon. Obě věty byly označeny jako nemožné i mluvčí Julií, pro niž je externěposesivní vyjadřování jinak velmi obvyklé.

Následuje skupina konstrukcí s charakteristickým „duhovým“ hodnocením: učitel němčiny v Goethe Institutu (GI) je označil jako nemožné, ale ostatní němečtí mluvčí je považují za možné, nebo dokonce za obvyklé. Věta (L) s mrtvým posesorem je podle čtyř dotazovaných

⁷³ Stephan Thomas (vlastní překlad) podotýká: „bylo by to velmi hovorové, dokážu si to snad představit, ale nikdy bych to neřekl.“

standardní německou větou, zatímco lektor ji považuje ve shodě s lingvistickou literaturou za nemožnou. Projevuje se zde možná hranice mezi spisovnou normou a jazykovým územ. Je však zarážející, že Hole mluví o argumentu mrtvého posesora, aniž zmíní protipříklad z hovorové němčiny.

Jako více či méně nezvyklé, avšak obecně přijatelné z testu vyznívají konstrukce s automobilem jako externím posesorem, tedy konstrukce, které odborná literatura považuje za nepřijatelné. Kromě lektora z GI všichni hodnotí jako možné věty (H) a (I) s posesem v předložkové frázi. Konstrukce typu (I) přitom byla Haspelmathem (1999) uvedena jako typická ukázka negramatické konstrukce. Věta (F) je hodnocena převážně jako nezvyklá, leč možná.⁷⁴ Do této nejširší skupiny se řadí i věty (B) s posesem v subjektu a (D) s posesem v objektu (přijatelné i mluvčím v GI). Jako nepatřičné byly hodnoceny naopak mluvčím Thorstenem (ten však sám doplnil, že konstrukce jsou „správné“, ale on by je nepoužil).

Podobně přijatelné (ovšem s mírnými odlišnostmi) jsou i věty se stromem jako externím posesorem. Pro tři mluvčí ze Saska je zcela obvyklá věta s posesem v objektu (K), včetně Thorstena Thomase. Věta (J), doložená v časopisu maďarských Němců, je kromě lektora GI hodnocena jako nemožná i Peterem Wagnerem.

Bez problémů jsou hodnoceny dvě hraniční konstrukce s autem (A) a (C). Větu (A) ještě hodnotím jako externěposesivní (palivo jako dočasná součást automobilu). Věta (C) sice není dokladem externí posesivity (*chybět* je stavové sloveso, podobně jako *patřit*, *náležet*), ale dativ tu má pravděpodobně stejný, antropomorfní původ jako dativ v externěposesivních konstrukcích.

5.3.2 SHRNUÍ VÝSLEDKŮ

Dotazník odhalil několik odlišností i podobností mezi českými a německými externěposesivními konstrukcemi. Především se nepotvrdila hypotéza, že čeština je na základě sémantických vlastností posesorů ojedinělou výjimkou. Německá lingvistická literatura se totiž dosud nezabývala okrajovými (nestandardními) typy externěposesivních konstrukcí. Výsledky naznačují, že rozdíly mohou mít příčinu v odlišnostech mezi jazykovou normou a hovorovým jazykem, výrazně se liší výsledky lektora z Goethe Institutu a ostatních německých mluvčích.

Přijatelné se zdají být v němčině jak konstrukce s neživým posesorem-autem, tak s posesorem-stromem. Nemožné jsou konstrukce s jinými dativními posesory: nepohyblivým přístrojem (mobilním telefonem), a také se sportovním klubem. Naopak zcela bezproblémové

⁷⁴ Dotazovaní spíš měli potíže s porozuměním specifickému obsahu věty.

jsou pro uživatele němčiny konstrukce s mrtvým, nevnímajícím posesorem. Tím jsou podstatně narušeny vědecké argumenty Hola (mrtvý posezor) a Haspelmatha (mentální zasaženost externího posezora).

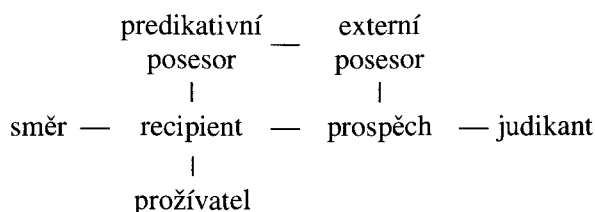
Výjimečnost češtiny se tak ukázala být jen částečná. Antropomorfní přenos je v němčině podobný, ale v češtině probíhá navíc u slov sémanticky vzdálenějších od prototypu a projevuje se v textech ve větším měřítku.

Bylo by zajímavé zjistit, zda například nehrají i v rozšíření externí posesivity v němčině roli jazykové areály, například zda neživý externí posezor-strom (*lámou se mu větve*) není strukturním rysem středoevropského jazykového svazu. Výsledky ukázaly, že celá problematika bude muset být podrobněji prozkoumána a že není možné se v okrajových případech spolehnout na shrnující a zjednodušující výsledky. Podrobné porovnání mezních případů externí posesivity v němčině a češtině (na dostatečném množství respondentů v různých částech středoevropského prostoru) by mohlo přispět k objevení nových strukturních podobností.

5.4. EXTERNÍ POSESIVITA NA SÉMANTICKÉ MAPĚ

Po prozkoumání všech vlastností českých externěposesivních konstrukcí a jejich zařazení do evropské areální perspektivy, přistoupím k ověření, jak české vyjádření externího posezora zapadá do sémantické mapy Haspelmatha (1999). Vracím se tak k druhé kapitole, v níž jsem popisoval, jak sémantická mapa funguje a v níž jsem ukázal, že právě z důvodu zapojení externí posesivity do sémantické mapy, má tento jev v popisu jazyka své místo.

Schéma 5.3. Sémantická mapa dativních funkcí podle Haspelmatha (1999: 126)

Sémantická mapa zobrazuje funkce, které jsou v evropských flektivních jazycích typicky vyjádřeny dativem. Čeština vyjadřuje bezpředložkovým dativem vedle funkce externího posezora *ne/prospěch*, recipienta, proživatele (*Je mi zima*) i judikant (*Je mi to velké*). Zbylé dvě funkce, predikativní posezor a směr, nejsou v češtině dativem vyjádřeny. Čeština tedy „dativní“ sémantickou mapu naplňuje podle předpokladů – všechny funkce jsou vzájemně propojeny.

Rovněž je ze sémantické mapy patrná blízkost funkcí prospěchu a externího posesora, které se mi jen s obtížemi podařilo od sebe odlišit. Na rozdíl od toho vzdálenější recipient byl snáze rozlišitelný.

Externí posesor v češtině je však vyjádřen i akuzativem, který mimo to má i funkci proživatel. Protože akuzativ v češtině nevyjadřuje prospěch ani recipienta, musí existovat jiná část sémantické mapy, která propojí proživatel s externím posesorem buď přímo (úsečkou), nebo přes jiné „akuzativní“ funkce.

Popis české externí posesivity tak ověřil funkčnost části sémantické mapy s typickými dativními funkcemi a nastínil nutnost propojení funkce externího posesora s proživatelem kvůli externímu posesorovi v akuzativu.

6. ZÁVĚR

Cílem mé diplomové práce bylo analyzovat externí posesivitu v češtině a zařadit ji do typologické a areální perspektivy. Za externěposesivní se považují takové konstrukce, v nichž je sémantický vztah mezi posesorem a posesem vyjádřen zakódováním posesora v jádrovém gramatickém vztahu ke slovesu a navíc v jiné složce, než ve které je obsaženo posesum. Posesor je v těchto konstrukcích zakódován jako argument predikátu, ale přitom není součástí argumentové struktury slovesa.

Typickými případy takové konstrukce v češtině jsou věty s tzv. „dativem posesivním“. V první kapitole jsem představil dosavadní české přístupy k externí posesivitě, tedy většinou popisy dativu posesivního v rámci gramatik a také některé studie zabývající se přímo jazykovou posesivitou. Vedle toho jsem ukázal i dosavadní popis tzv. „akuzativu vztahového“, další konstrukce, která má externěposesivní vlastnosti.

Některé studie existenci samotného dativu posesivního popírají a považují ho jen za obsahově (nejazykově) vydělovanou součást ne/prospěchového dativu. Druhá kapitola se proto zabývala teoretickou otázkou jazykového významu. Představil jsem v ní koncept tzv. sémantické mapy. Jazykový význam je v ní pojat jako funkce vzniklá gramatickým srovnáním více jazyků. Funkce se v sémantickém prostoru vzájemně propojují, pokud jsou vyjádřeny společnou formou. Externí posesivita je jednou z funkcí, která má své místo na sémantické mapě.

V třetí kapitole jsem shrnul různé přístupy k externí posesivitě ve světové lingvistice. Možnosti popisu celého jevu jsou relativně široké, od čistě posesivního přístupu pracujícího s procesem mezi interně- a externěposesivními konstrukcemi až po popis založený pouze na zasaženosti. Podle odborných studií jsem popsal typologickou variabilitu tohoto jevu ve světě a shrnul typické vlastnosti externěposesivních konstrukcí (strukturní i sémantické vlastnosti posesorů, poses a predikátů). Prototypická konstrukce obsahuje živého posesora, posesum vyjadřující část těla a predikát se sémantickým rysem zasaženosti.

Čtvrtou kapitolu jsem věnoval podrobné analýze celého jevu v češtině. Externí posesivitu jsem se snažil popsat ve všech jejích aspektech. Snažil jsem se také ukázat jak mezní typy konstrukcí z hlediska syntaktických a sémantických vlastností členů konstrukce, tak najít hranice mezi externí posesivitou a jinými dativními funkcemi. Pracoval jsem zejména s materiálem získaným z Českého národního korpusu.

Zjistil jsem, že variabilita externěposesivních vlastností je oproti ostatním uváděným jazykům evropského areálu vysoká. Posesoři v konstrukcích mohou být i neživými věcmi

(zejména dopravními prostředky), u poses jsou omezení velmi nízká, predikáty také vždy nejsou afektivní. V souvislosti s tím se nabízí vysvětlení, že jev se rozšiřuje v jazyce od prototypu (živého afektovaného posesora) k dalším neživým posesorům na základě antropomorfie – tvarové i funkční podobnosti. Tento přenos se zdá být v češtině velmi silný.

Externí posesor navíc může být v češtině syntakticky vyjádřen i akuzativem (v netranzitivních konstrukcích bez původce děje). Ostatní možnosti vyjádření (akuzativní posesor v tranzitivních konstrukcích a posesor jako lokativní fráze) nepovažuji za doklady externí posesivity v češtině.

Všechny externěposesivní konstrukce v češtině kombinují v různém poměru dva vztahy: afektovanost a relaci posesor-posesum. Pokud není ani jeden ze vztahů přítomen, nemůže externěposesivní vztah vzniknout. Často však bývá jedna z relací výrazně oslabena.

Hranice mezi prospěchovými a externěposesivními konstrukcemi s dativem jsem vyřešil podle pravidla, že pokud se nějaká akce provádí na věci v něčím vlastnictví, jedná se o externí posesivitu. Taková konstrukce může mít někdy dvě interpretace: prospěchovou i neprospěchovou. Na interpretaci ale nezáleží, důležitá je na konstrukci jen zasaženost externího posesora. V prospěchové konstrukci není referent zasaženým, ale jen příjemcem prospěchu.

V závěrečné páté kapitole jsem se věnoval české externí posesivitě v evropském kontextu. Dativní značení externí posesivity je některými lingvisty považováno za strukturní rys evropského jazykového areálu. U těchto jazyků se počítá s typickými vlastnostmi externí posesivity – dativním značením a striktní podmínkou mentální zasaženosti živého posesora. Jak vyplynulo z mé práce, podmínka živého posesora není v češtině nijak rigidně dodržována.

V následujících oddílech jsem se věnoval externí posesivitě v geneticky příbuzné ruštině a ve dvou jazycích středoevropského areálu, maďarštině a zvláště němčině. Němčina se ukázala z hlediska struktury externí posesivity jako jazyk mnohem bližší než ruština. Typologicky zcela odlišný jazyk, maďarština, naopak značí dativního externího posesora. Tato zjištění podporují poznatky o společném strukturním rysu evropského jazykového areálu.

Třetí část páté kapitoly jsem věnoval rozboru konstrukcí s neživým posesorem v němčině. Ukázalo se, že ačkoliv německé studie opakovaně uvádějí, že neživý či mrtvý posesor nemohou vystupovat v externěposesivní pozici, němečtí mluvčí tyto konstrukce přijímají jako možné nebo dokonce jako obvyklé. Hypotéza o výjimečnosti rozšíření externí posesivity v češtině se tak potvrdila jen částečně. Antropomorfní přenos funguje i v němčině, ale v češtině se projevuje ve větší míře a u širší skupiny neživých posesorů.

V úplném závěru práce jsem ověřil pozici české externí posesivity na sémantické mapě.

7. POUŽITÉ PŘÍKLADY Z KORPUSŮ A INTERNETU

PŘÍKLADY, KTERÉ JSOU SOUČÁSTÍ DATABÁZE

- k 1 Adams, Douglas. *Holistická detektivní kancelář Dirka Gentlyho*. Praha: Argo, 1997.
- k 13 Christie, Agatha. *Hadí doupě*. Praha: Knižní klub, 2002.
- k 16 Blyton, Enid. *Správná pětka, Pětka v pasti*. Praha: Egmont, 1996.
- k 18 Topol, Josef. *Básně*. Praha: Torst, 1997.
- k 21 Wyndham, John. *Den Trifidů*. Praha: Odeon, 1990.
- k 28 Blesk, 14. 2. 2002.
- k 69 Blesk, 4. 9. 2001.
- k 71 Ashley, Mike. *Velká kniha egyptských detektivek*. Praha: Knižní klub, 2004.
- k 72 Steinbeck, John. *Toulky s Charleym*. Praha: Čs. spisovatel, 1964.
- k 75 Grafton, Sue. *E jako exploze*. Praha: Argo, 1994.
- k 77 Páral, Vladimír. *Mladý muž a bílá velryba*. Praha: Čs. spisovatel, 1985.
- k 87 Nedělní Blesk, č. 24/2003.
- k 90 *Lidé a země*, ročník 1999.
- i 103 Arduška. *Sniper Elite – Elitní odstřelovač*, <http://www.abecedaher.cz> (též i 104, i 105)
- i 110 Tomáš Hasoň. *Sestřelení U2*. <http://www.valka.cz>
- k 113 Lidové noviny, 8. 9. 2003.
- k 120 Scottová, Joanna. *Manekýn*. Praha: Odeon, 2001.
- k 122 Blesk, 29. 9. 2000.
- k 127 Mladá fronta DNES, 27. 6. 2003.
- k 144 Herriot, James. *To by se zvěrolékaři stát nemělo*. Praha: Svoboda–Libertas, 1993.
- k 147 Bajaja, Antonín. *Zvlčení (romaneto o vlčích, lidech a úkazech)*. Brno: Petrov, 2003.
- k 171 Janek, Miroslav. *Hobby na každý týden*. Praha: 1971.
- k 182 Hodek, Antonín. *Gangsteři se nekoulují*. Praha: Knižní klub, 1999.
- k 197 Reflex, č. 10/2004.
- k 206 Herriot, James. *To by se zvěrolékaři stát nemělo*. Praha: Svoboda–Libertas, 1993.
- k 231 Lidové noviny, 6. 10. 2003.
- k 232 Blesk, 27. 6. 2000.
- k 237 Hoag, Tami. *Popel popelu*. Praha: Knižní klub, 2004.
- k 239 Lidové noviny, 20. 10. 2001.
- k 244 Crichton, Michael. *Kořist*. Praha: Knižní klub, 2003.

- k 251 Vaculíková, Madla. *Drahý pane Kolář...* Praha: Mladá fronta, 1999.
- k 253 Mladá fronta Dnes, 19. 4. 1999. (Syn2000)
- k 254 Hammett, Dashiell: *Prokletí rodu Dainů. Skleněný klíč*. Svoboda, 1992. (Syn2000)
- k 258 Blesk, 26. 8. 2004.

OSTATNÍ PŘÍKLADY

- i 01 Dvořák, Štěpán. *Lovení klády z řeky bylo drama se špatným koncem*. Vodní záchranná služba ČČK. <http://www.trebic.vzs.cz>
- k 02 Cooperová, Carol. *Naše dítě v otázkách a odpovědích*. Praha: Ikar, 2003.
- k 03 Story, č. 1/2001.
- k 04 Blesk, 14. 8. 2004.
- i 05 *blog* <http://nordiq.wz.cz>
- i 06 <http://www.mestomrtvych.cz>
- i 07 *Katalog mobilů*. <http://samsung.katalogmobilu.cz>
- i 08 *Enzyho weblog o všem možném i nemožném* <http://enzy.chytrak.cz>
- k 09 Kubešová, Blanka. *Žabky na vodě*. Praha: Karolinum, 2000.
- k 010 Blesk, 21. 4. 2000.
- k 011 *Ikarie – povídky*, ročník 1999.
- i 012 Irena Kastnerová. *Diecézní charita Plzeň*. <http://www.charita.cz>
- i 013 Diskuse. <http://www.pismak.cz>

Pozn. Zdrojový korpus je uveden v závorce jen, pokud se nejedná o korpus Syn2005.

8. LITERATURA

- BAUER, Jaroslav & GREPL, Miroslav. [1964]. *Skladba spisovné češtiny*. 1. vydání. Praha: SPN, 1964.
- ČECHOVÁ, Marie et al. [2002]. *Čeština – řeč a jazyk*. 2. vydání. Praha: ISV, 2002.
- ČESKÝ NÁRODNÍ KORPUS. [2000]. *Syn2000*. Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK, 2000. Dostupný z WWW: <<http://ucnk.ff.cuni.cz>>.
- ČESKÝ NÁRODNÍ KORPUS. [2001]. *PMK: Pražský mluvený korpus*. Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK, 2001. Dostupný z WWW: <<http://ucnk.ff.cuni.cz>>.
- ČESKÝ NÁRODNÍ KORPUS. [2005]. *Syn2005*. Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK, 2005. Dostupný z WWW: <<http://ucnk.ff.cuni.cz>>.
- DANEŠ, František, HLAVSA, Zdeněk & JIRSOVÁ, Anna. [1987]. *Větné vzorce v češtině*. Praha: Academia, 1987.
- DANEŠ, František, GREPL, Miroslav & HLAVSA, Zdeněk (red.) [1987]. *Mluvnice češtiny III: Skladba*. Praha: Academia, 1987.
- DRAYE, Luk. [1996]. The German dative. In: Langendonck, Willy van & Belle, William van (eds.) *The dative*, Vol. 1: *Descriptive studies*. 155–215. Amsterdam: Benjamins, 1996.
- FEJFAROVÁ, Hana. [2006]. *K vlivu němčiny na rozdíly v syntaxi češtiny a ruštiny*. Diplomová práce. Brno: Masarykova Univerzita, 2006.
- GREPL, Miroslav & KARLÍK, Petr. [1989]. *Skladba spisovné češtiny*. 2. vydání. Praha: SPN, 1989.
- GREPL, Miroslav & KARLÍK, Petr. [1998]. *Skladba češtiny*. Olomouc: Votobia, 1998.
- HASPELMATH, Martin. [1999]. External Possession in a European Areal Perspective. In: Payne, Doris L. & Barshi, Immanuel (eds.) *External Possession*. 109–135. Amsterdam: Benjamins, 1999.
- HASPELMATH, Martin. [2003]. The Geometry of Grammatical Meaning: Semantic Maps and Cross-Linguistic Comparison. In: Tomasello, Michael (ed.) *The new psychology of Language*, Vol. 2. 211–242. Mahwah: Erlbaum, 2003.
- HAVRÁNEK, Bohuslav & JEDLIČKA, Alois. [1960] *Česká mluvnice*. 1. vydání. Praha: SPN, 1960.

- HAVRÁNEK, Bohuslav & JEDLIČKA, Alois. [1981] *Česká mluvnice*. 4. vydání. Praha: SPN, 1981.
- HEINE, Bernd. [1997]. *Possession. Cognitive sources, forces, and grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- HOLE, Daniel. [2005]. Reconciling “possessor” datives and “beneficiary” datives – Towards a unified voice account of dative binding in German’. In: Claudia Maienborn & Angelika Wöllstein (Hgg.). *Event Arguments: Foundations and Applications*. Tübingen: Niemeyer, 2005. 213–242. Ke stažení online na <http://www.lrz-muenchen.de/~Daniel_Hole/>
- HOLE, Daniel. [2006]. Extra argumentality – Affectees, Landmarks and Voice. In: Daniel Hole & Peter Siemund (eds.). *Operations on Argument Structure*. [Linguistics 44(2), 383–424.] Ke stažení online na <http://www.lrz-muenchen.de/~Daniel_Hole/>
- JANDA, Laura A. [1993]. *A Geography of Case Semantics: The Czech Dative and the Russian Instrumental* (=Cognitive Linguistics Research, v. 4). Berlin: Mouton de Gruyter, 1993.
- JANDA, Laura A. [2002]. Sémantika pádů v češtině. In: Krausová, Svobodová & Slezáková (eds.) *Setkání s češtinou*. Praha: ÚJČ, 2002.
- JANDA, Laura A., & CLANCY, Steven J. [2006]. *The Case Book for Czech*. Bloomington, Indiana: Slavica, 2006.
- KARLÍK, Petr. [2002]. Dativ. Dativ volný. In: Karlík, Petr; Nekula, Marek & Pleskalová, Jana (eds.) *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: NLN, 2002.
- KARLÍK, Petr, NEKULA, Marek & RUSÍNOVÁ, Zdenka (eds.) [2003]. *Příruční mluvnice češtiny*. 2. vydání. Praha: NLN, 2003.
- KÖNIG, Ekkehard. [2001]. Internal and external possessors. In: E. König, M. Haspelmath, W. Oesterreicher & W. Raible (eds.) *Language Typology and Language Universals. An International Handbook*. Volume 1. 970–978. Berlin: Mouton de Gruyter, 2001.
- KOPEČNÝ, František. [1958] *Základy české skladby*. 1. vydání. Praha: SPN, 1958.
- LAMIROY, Beatrice & DELBECQUE, Nicole. [1996]. The possessive dative in Romance and Germanic languages. In: Langendonck, Willy van & Belle, William van (eds.) *The dative*, Vol. 2: *Theoretical and contrastive studies*. Amsterdam: Benjamins, 1996, 29–74.
- MACHÁČKOVÁ, Eva. [1992]. Je posesivní dativ volný, nebo vázaný? *Slovo a slovesnost* 53, 1992, 185–192.

- NEWERKLA, Michael [2002]. Sprachliche Konvergenzprozesse in Mitteleuropa. In: Pospíšil, Ivo (Hg.): *Crossroads of Cultures: Central Europe / Perekrestki kul'tury: Srednjaja Evropa / Křižovatky kultury: Střední Evropa*. Brno: Masarykova univerzita, 2002. (Litteraria Humanitas XI). 211–236.
- NICHOLS, Johanna. [1988]. On alienable and inalienable possession. In: Shipley, William. (ed.) *In honor of Mary Haas*. Berlin: Mouton de Gruyter, 1988, 475–521.
- NIKOLAEVA, Irina. [2001]. The Hungarian external possessor in a European perspective. In: Cornelius Hasselblatt and Rogier Blokland (eds.) *Finno-Ugrians and Indo-Europeans: Linguistic and literary contacts*. Proceedings of the Symposium at the University of Groningen, November 22–24, 2001. *Studia Fenno-Ugrica Groningana* 2. Maastricht: Shaker, 2001. 272–285.
- PAYNE, Doris L. & BARSHI, Immanuel. [1999]. External Possession: What, Where, How, and Why. In: Payne, Doris L. & Barshi, Immanuel (eds.) *External Possession*. 3–29. Amsterdam: Benjamins, 1999.
- PELOUŠKOVÁ, Hana. [2004]. *Volný dativ v češtině a jeho ekvivalenty v němčině*. Ph.D. dizertace. Brno: Masarykova Univerzita, 2004. (Cituji z rukopisu, který mi laskavě zaslala autorka, vzhledem k rozdílné paginaci neuvádím u citací čísla stránek.)
- PIŤHA, Petr. [1971]. Existuje dativ posesivní? *Slovo a slovesnost* 32, 1971, 301–312.
- PIŤHA, Petr. [1992]. Posesivní vztah v češtině. AVED: Praha, 1992.
- PODLESSKAYA, Vera I. & RAKHILINA, Ekaterina V. [1999]. External possession, reflexivization and body parts in Russian. In: Payne, Doris L. & Barshi, Immanuel (eds.) *External Possession*. 505–521. Amsterdam: Benjamins, 1999.
- POLDAUF, Ivan. [1963]. Třetí syntaktická rovina. *Philologica Pragensia* VI, 2, 1963, 134–146.
- POLINSKY, Maria & COMRIE, Bernard. [1999]. Possessor Raising in a Language That Does Not Have Any. In: Payne, Doris L. & Barshi, Immanuel (eds.) *External Possession*. 523–542. Amsterdam: Benjamins, 1999.
- SEILER, Hansjakob. [1973]. Zum Problem der sprachlichen Possessivität. *Folia Linguistica* VI, 3/4, 1973, 231–250.

SKALIČKA, Vladimír. [1935]. Asymetrický dualismus jazykových jednotek, *Naše řeč* 19, 1935, 138–145.

ŠMILAUER, Vladimír. [1947]. *Novočeská skladba*. 1. vydání. Praha: Ing. Mikuta, 1947.

ŠTĚPÁN, Josef. [1985]. Ke kategorii posesivity a jejímu ztvárnění v jazycích. *Slovo a slovesnost* 46, 1985, 20–27.

TRÁVNÍČEK, František. [1951]. *Mluvnice spisovné češtiny*. Část II. Skladba. 3. vydání. Praha: Slovanské nakladatelství, 1951.

ZIMEK, Rudolf. [1960]. *K chápání posesivnosti*. In: *Rusko-české studie*. Praha: SPN, 1960.

PŘÍLOHA 1: JAZYKOVÝ DOTAZNÍK

SPRACHLICHE UMFRAGE

Bitte, bewerten Sie, wie zulässig für Sie folgende Konstruktionen sind.
Es geht um den Dativ ohne Präposition.

Bewertungsskala:

- 1 – möglich, hier würde Ich Dativ ohne Zweifel benutzen
- 2 – Dativ ist möglich, aber . . . (Bitte, ergänzen sie Ihre Meinung; z.B. *möglich nur in einem bestimmten Kontext; der Satz ist möglich aber komisch* usw.)
- 3 – unmöglich, hier würde Ich Dativ nie benutzen

A. **Meinem Wagen** geht der Sprit aus.

Bewertung:

B. **Meinem Audi** stirbt der Motor beim losfahren ab.

Bewertung:

C. **Dem Auto** fehlt vor allem Drehmoment.

Bewertung:

D. Der Täter hat **dem Auto** den hinteren Scheibenwischer abgebrochen.

Bewertung:

E. **Meinem Handy** funktioniert das Display nicht mehr.

Bewertung:

F. Der Motor läuft super, wenn man **ihm** die Haube abnimmt.

Bewertung:

G. **Dem FC Bayern** hat sich der Torwart Oliver Kahn verletzt.

Bewertung:

H. Der Polizist schoß **dem Auto** auf die Reifen.

Bewertung:

I. Der Stein fällt **dem Auto** auf die Motorhaube.

Bewertung:

J. Der Baum trägt so viele Zwetschken, dass **ihm** die Äste brechen.

Bewertung:

K. Der Sturm brach **dem Baum** zwei Äste ab.

Bewertung:

L. Die Angehörigen haben **dem Toten** die Augen geschlossen und dann haben sie **ihm** das Gesicht gewaschen.

Bewertung: